

સ્વ. માનસંગળ આરંભ મહારક ટ્રસ્ટ - સંચાલિત

વર્ષ ૨૯ મું
અંક ૧૦ મો
સં. ૨૦૪૬
સન ૧૯૯૦
જુલાઈ

મહિક

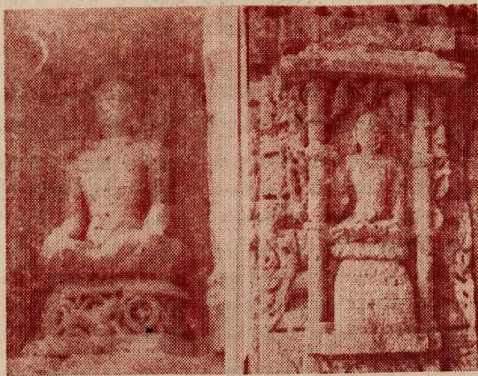
તંત્રી-મંડળ :

પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી
ડૉ. ના. કે. ભટ્ટી
ડૉ. સૌ. ભારતીબહેન
શેલત

[કવિહાસ-પુરાતત્ત્વતંત્ર એક માત્ર ગુજરાતી માસિક]

આદ્ય તંત્રી : સ્વ. માનસંગળ આરંભ

સૌરાષ્ટ્રની લકુલીશની એ અપ્રગટ પ્રતિમાઓ

(મિયાણી)

(ધૂમલી)

ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્ત્વખાતાના રજીસ્ટર્ડ જર્નલિસ્ટ વર્ષની ઉજવણી નિમિત્તે યોજાયેલ 'સૌરાષ્ટ્રપ્રવાસ' દરમિયાન ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓ જોવાની તક મળી. આમાંની પ્રથમ પ્રતિમા મિયાણી (તા. કલ્યાણપુર, જિ. જામનગર) ગામના નીલકંઠ મહાદેવના પ્રાચીન મંદિરમાં આવેલી છે, બીજી પીળી પ્રતિમા ધૂમલી- (તા. લાણુવડ, જિ. જામનગર), નવલખા મંદિરની ઊંચી પીઠના ગવાક્ષમાં મુકેલી છે.^૧

ભગવાન લકુલીશ શિવનો અવતાર મનાય છે અને શિવનો અશ્વાવીસમે અવતાર કાયાવરોહણ (કારવણ, જિ. વડોદરા) નામના સ્થળે થશે એમ વાલુપુરાણમાં જણાવ્યું છે.^૨ ઉપરાંત દુર્ભપુરાણ (ખંડ ૧, અ પૃ. ૨૧૦, ૧૦), લિંગપુરાણ (અ. ૨૪, ૨૧૦. ૧૨૪-૩૪), સ્કંદપુરાણ (ખંડ ૫, અ. ૮૨, ૨૧૦. ૪૮-૬૩), કારવણમાહાત્મ્ય (ગણકારિકા. પારિ. ૪, પૃ. ૩૭) વગેરેમાં ભગવાન લકુલીશ અને પાશુપત સંપ્રદાય વિશેના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે.^૩

With Best Compliments From

**VXL INDIA (LTD.)
(SAURASHTRA CHEMICALS)**

PORBANDER

MANUFACTURERS OF BASIC CHEMICALS

- SODA ASH LIGHT** : Used by Housewives/Dhobis and other Weaker Sections of the Society as also by Industries like Detergents, Silicate, Soap, Textiles, Aluminium, Dyes etc.
- SODA ASH DENSE** : Used by Ultramarine Blue, Bichromate and Glass Industries.
- SODA BICARB** : Used for Tanning, Printing, Jaggery etc.
- CAUSTIC SODA (LYE)** : Used in Manufacture of Wood Pulp, Soap, Chemical Intermediates, Dyes, Cosmetics, Bleaching, Dyeing & Printing, Textiles, Petroleum Refining, Aluminium Manufacture, Oil Extraction, Paint and Varnish, Mercerizing Cotton.

TELEPHONES : 21735, 36 & 37

TELEGRAM : SAUKEM

TELEX : 0166-201

FAX : 0286-21431

ALWAYS BUY THE BEST AND THE FIRST 'THREE LIONS BRAND' PRODUCTS.

લગવાન લકુલીશ પોતે પ્રવર્તાવેલા સંપ્રદાયના પ્રધાન દેવ તરીકે પૂજતા અને એને પ્રચાર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં થયે હતા, જેનું પ્રસારણ ગુજરાતમાં પણ થયેલું. સોલંકી સુગના રાજાએ પાશુપત સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ હોવાથી ગુજરાતમાં આ સંપ્રદાયને લગતાં અનેક મંદિરો અને મંદિરો બંધાયેલાં.^૪

લકુલીશના અવતાર અંગેના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ પણ મળે છે. સિત્તા પ્રચલિત (ઈ. સ. ૧૨૭૭-વિ. સં. ૧૩૪૩)માં શિવ લકુલીશ-રૂપે કારોલ્લુમાં રહેતા હોવાનું કહ્યું છે. એકલિંગણ પાસેના નાથ મંદિરના વિ. સં. ૧૦૨૮ (ઈ. સ. ૯૭૧)ના શિલાલેખમાં શિવ લકુલીશરૂપે ભૃગુકચ્છમાં અવતર્યાનું જણાવ્યું છે, બ્યારે વાસુદેવના સમાન્તર લકુલીશના જન્મનાં પુરાણોમાં લકુલીશ ઈ. સ. પૂર્વે ખીળ સૈકામાં થયેલું જણાવ્યું છે, મથુરા-શિલાલેખ ગ્રુપ્ત સંવત ૬૧ ઈ. સ. ૩૮૦-૮૧માં બે શિવલિંગોની પ્રતિષ્ઠા કરનાર આર્ય ઉદિતાચાર્ય લકુલીશના ચાર શિષ્યો પૈકી કુશિકથી દસમી પેઢીએ થયા હતા, એટલે કે લકુલીશના શિષ્યની દસમી પેઢીને પુરુષ વિદ્યમાન હતા, પેઢી દીઠ પચીસ વર્ષ ગણવામાં આવે તો કુશિકને સમય લગભગ ૧૩૦ (ઈ. સ. ૩૮૦-૨૫૦)નો આવે. એની એક પેઢી પહેલાં લકુલીશ ગણાય, અર્થાત્ લકુલીશ ઈ. સ. ખીળ શતકના પહેલા સરણમાં વિદ્યમાન હોય એવો સંભવ લાગે છે.^૫

લકુલીશની પ્રતિમાને લગતાં વિધાન વિષ્ણુર્મ-વાસ્તુશાસ્ત્ર નામના શિલ્પશાસ્ત્રના પ્રથમથી મળે છે. આમાં લગવાન શિવ પદ્માસનવાળી બેઠેલા, બિંધ્વંમેદ, બે હાથ પૈકી એકમાં માતુલિંગ અને ખીળમાં દંડ ધારણ કરેલા બતાવ્યા છે.^૬

ભારતમાં લકુલીશની પ્રતિમાઓ મંદિરો અને મુરજિયમોમાં સચવાયેલી જોવા મળે છે તેમાં મથુરા મુરજિયમ (૫ મી સદી), ઇલોરા (૮ મી સદી), અજમેર અને ઈન્દોર મુરજિયમ (૧૧ મી સદીમાં) જળવાયેલી છે.^૭

ગુજરાતમાંથી પણ લકુલીશની પ્રતિમાઓ મળી આવી છે કારવણની લકુલીશની બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ સેત્ર પ્રતિમાઓ તરીકે પૂળ્ય છે. રોડામાંથી પ્રાપ્ત લકુલીશની ૮ મી સદીની પ્રતિમા નોંધપાત્ર છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાના વાવ ગામના કપિલેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાંના અને વડોદરાના માંકલપુર વિસ્તારમાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમા તથા અમદાવાદના ભદ્રકાલી મંદિર વિસ્તારમાં ખાદકામ કરતાં મળેલી અને હાલ પુરાતત્ત્વ ખાતાના સંપ્રદર્શ સુરક્ષિત પ્રતિમાઓ ૧૧ મા સૈકાની હોવાનું મનાય છે કે આ ઉપરાંત બાણજી, અવાલખ (જિ. વડોદરા), પાવાગઢ, ઠાપી (જિ. ભરૂચ), સોમનાથ પાટણની બે પ્રતિમાઓ (૧૧-૧૨ મી સદી), ખંભાત, અંટાળિયા (જિ. ભાવનગર), પાલનપુર વગેરે સ્થળોએથી લકુલીશની નાનીમોટી પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે.^૮

અને પ્રસ્તુત પ્રતિમા મિયાણી ગામની પશ્ચિમ બાજુ હોયા ટેકરા પર આવેલ નીલકંઠ મહાદેવના પ્રાચીન મંદિરના મંડોવરના દક્ષિણ બાજુના ભદ્રગવાક્ષમાં આવેલી છે. અહીં લગવાન લકુલીશ પૂર્ણ વિકસિત કમળના આસન પર પદ્માસન વાળીને બિરાજમાન છે. બે હાથમાં ધારણ કરેલ લકુટ(દંડ) નો ઉપરનો ભાગ ડાબા ખભા પર જળવાયેલો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલ માતુલિંગને નીચેનો ભાગ સચવાયેલો જોવામાં આવે છે. પ્રતિમાને મુખપાસા ધસાયેલો છે. મસ્તક પર ચૂંચળાવાળા કેશ તથા નાનું ઉંચું પીંછું છે. મસ્તકની પાછળ બંને બાજુ પદ્મવ્રતનું આલેખન છે. લાંબા કાન અને શંખાકાર ગળામાં મોટા મણકાની માળા નોંધપાત્ર છે. પ્રતિમાના વૃક્ષસ્થળ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. નાભિની સમાન્તર નીચેના ભાગમાં બિંધ્વંમેદનો ધસાયેલો ભાગ જોવા મળે છે. કમળના આસનની આગળ ડાબી બાજુ મુખ રાખીને નંદિની આકૃતિ બેઠેલી છે.

આ પ્રતિમાની કેટલીક બાબતો નોંધપાત્ર છે : (૧) પદ્મના આસન પાસે નંદિનું નાનું ચિહ્ન. (૨) વૃક્ષસ્થળમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, જે ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત લકુલીશ પ્રતિમાઓમાં ભાગ્યેજ જોવા મળે છે. કપિલેશ્વર

[અનુસંધાન પા. ૪ પૃ. ૩માં]

‘પથિક’ પ્રત્યેક અગ્રેજ મંદિર-નાની ૧૫ મી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. પછીના ૧૫ દિવસમાં અંક ન-મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસ-માં લિખિત ફરિયાદ કરવી અને એની નકલ અત્રે મોકલવી.

૦ ‘પથિક’ સર્વોપયોગી વિચાર-ભાવના અને ઘાનતુ’ માસિક છે.

જીવનને જીવનમાં બનાવતાં અભ્યાસપૂર્ણ અને શિષ્ટ સાહિત્યિક

લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે.

૦ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી કૃતિને ફરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ન મોકલવાની

લેખકોએ કાળજી રાખવી.

૦ કૃતિ સારા અક્ષરે શાહીથી અને કાગળની એક જ બાજુએ લખેલી

હોવી જોઈએ. કૃતિમાં કોઈ અન્ય

ભાષાનાં અવતરણ ચૂક્યાં હોય તો એનો યુજ્જરાતી તરજૂમો

આપવો જરૂરી છે.

૦ કૃતિમાંના વિચારોની જવાબદારી લેખકની રહેશે.

૦ ‘પથિક’ન પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિ-ઓના વિચારો-આભાસો સાથે

તંત્રી સહમત છે એમ ન સમજવું.

૦ અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવ-વા જરૂરી ટિકિટો આપી હશે તો તરત પરત કરાશે.

૦ નમૂનાના અંકની નકલ માટે ૩-૫૦ ની ટિકિટો મોકલવી.

મ.ઓ. ફ્રાંકેટ પત્રો લેખો પથિક કાર્યાલય, મધુવન, એલિસ-

બ્રિજ અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પથિક

આથ તંત્રી : સ્વ. માનસંગજી ખારડ

તંત્રી-મંડળ() વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂ.૩૦/-

પ્રો.કે. કા. શાસ્ત્રી () વિદેશમાં રૂ. ૧૧૧/-, જુદક રૂ. ૪/-

૨. ડૉ. નાગજીભાઈ ભટ્ટી, ૩. ડૉ. ભારતીબહેન શેલત

વર્ષ ૧૯૯૭ આવાદ, સં. ૨૦૪૬ : જુલાઈ, સન ૧૯૯૦ [અંક ૧૦

અનુક્રમ

સૌરાષ્ટ્રની લકુડીશની બે ડૉ. રામભાઈ સાવલિયા મુ. ૫. ૧

અપ્રગટ મૂર્તિઓ

વિરાટ. વંશ શ્રી કરજીસિંહ જો. ચૂડાસમા ૩

મહામુદયાદ ત્રીજો શ્રી જીભુપ્રસાદ હ. દેસાઈ ૬

કચ્છનું પત્રકારત્વ શ્રી સંજય પી. ઠાકર ૧૩

ડૉ. આનોદડ ટોવરખી : ધર્મવિચાર અનુ. : શ્રી. દેવેશ ભટ્ટ ૧૮

૧૮ મી સદીના યુજ્જરાતના દુષ્કાળો ડૉ. જયકુમાર શુક્લ ૨૬

રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ શ્રી દાહસિંહ શિવસિંહ વાલેશા ૩૧

અને મહેસાણા જિલ્લો

વિનંતિ

વાર્ષિક ગ્રાહકોએ પોતાનું ક પોતાની સંસ્થા કાલેજ ના

જાળાનું લવાજમ રૂ. ૩૦/- હજી ન મોકલ્યું હોય તો સત્તર

મ.ઓ.થી મોકલી આપવા હાર્દિક વિનંતિ. સરનામામાં ગોળ

વર્તુલમાં પહોંચી અંક કયા માસથી ગ્રાહક થયાનું કહ્યું

છે. એ માસ પહોંચી લવાજમ મળવું અસીંદ છે.

અગાઉનાં લવાજમ એક ક એકવા વધુ વર્ષોનાં બારી છે તેઓ પણ

સર્વેણા મોકલી આપવા કૃપા કરે. અંક હાથમાં આવે એ જાળામાં

લવાજમ મોકલો આપનારે આવા વર્તુલને ધ્યાનમાં ન લેવા વિનંતિ.

‘પથિક’ના આશ્રવદાતા રૂ. ૧૦૦૧/-થી અને આજીવન સહાયક

રૂ. ૩૦૦/-થી થવાય છે. ભેટ તરીકે પણ રકમો સ્વીકારવામાં

આવે છે. સ્વ. શ્રી. માનસંગજીભાઈના અને ‘પથિક’ના ચાહકોને

‘પથિક કાર્યાલય’ના નામના મ.ઓ. ક ફ્રાંકેટથી મોકલી આપવા વિનંતિ.

આ છેલ્લી બે પ્રકારની તેમ રૂ. ૫૦ થી લઈ આવતી વધુ ભેટની

રકમ અનામત જ રહે છે અને એનું માત્ર બવાજ જ વપરાય છે.

જુલાઈ/૧૯૯૦

૧

ઇતિહાસ એક અરછો શિક્ષક, માર્ગદર્શક છે.

અતીતની એક આખી પેઢી જીવનની પાયાની ઘણું બાબતોને આધારે
ભર્યું ભર્યું જીવી ગઈ :

૧. ભૂતકાળનું ગૌરવ

૨. વર્તમાનની પીડા

૩. ભવિષ્યનું સ્વપ્ન

સાંપ્રતમાં જીવતા આપણા સૌ ઉપર આવનારી પેઢીની અનાગત જવાબદારી છે.

આપણે ઇતિહાસ પાસેથી મન-બુદ્ધિની આંખ ખુલ્લી
રાખી કંઈ ભણી શકીએ ?

કાન ખુલ્લા રાખી ઇતિહાસ પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવી
શકીએ ?
જીવી શકીએ ?

આ દિશાના પ્રયત્નો કરીએ તો આવનારો સમય ઉજ્જવળ છે.
સૌજન્ય :

એક્સેલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, લિ.

૬/૨ રૂવાપરી રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

ફોન : ૨૫૩૨૨-૨૩-૨૪

વિરાટ-વંશ

શ્રી. કરણસિંહ જી. ચૂડાસમા

[અશ્વેનના 'પુરુષ-સૂક્ત'માં 'જ્યાયાન્ પુરુષ' વિષયમાં કહેલી વેળા સમગ્ર પંચમહાભૂતો એનો એક પાદ માત્ર છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, 'આ પુરુષમાંથી 'વિરાટ' (સં. વિરાટ શબ્દની ૧ લી વિભક્તિનું) એકવચન વિરાટ)ની ઉત્પત્તિ થઈ. એણે જુમિ અને સરીરધારીઓને સરજ્યાં. ૩ 'જુમિ'થી અહીં માત્ર આપણી આ પૃથ્વી જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર બ્રહ્માંડ સમગ્રમાં જોડાયે. પૃથ્વી પણ એમાંનો એક સૂક્ષ્મ કણ છે. આ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેટલી જૂની? વિરાત આ વિષયમાં આગળ વધ્યું છે અને એણે આંદાજે સાડાચાર અગ્રજ વર્ષોનો સમય આંક્યો છે. (જુઓ 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'-શિકાગો, ઈ. સ. ૧૯૮૨ ની આવૃત્તિ, ગ્રંથ ૫, પૃ. ૫૧૩.) પૃથ્વી ઉપર માનવ-સદસ્ય પ્રાણીઓનો વિકાસ કેટલા જૂના સમયમાં શરૂ થયેલો એ વિશે પૃથ્વીના પેટાળમાંથી મળેલા અશ્મીભૂત અવશેષો (fossils)ના અભ્યાસથી જાણવાતું સરળ બન્યું છે. જેની 'દ્રુમ-વાનર' (Driopithecus) સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે તેના એવા અવશેષ પચીસ લાખથી સાઠ લાખ વર્ષ વચ્ચેના રૂળી આવ્યા છે, ૪ જ્યારે જેને 'પૂર્ણ માનવ' કહી શકાય તેવા (Home Sapiens)નું મૂળ સાડા ત્રણ લાખ વર્ષ જેટલું જૂનું એના પ્રાપ્ત અશ્મીભૂત અવશેષોના અભ્યાસથી જાણવામાં આવ્યું છે. ૫

આ પૂર્ણ માનવના પણ વિ.લેન્ટ રંગે બેઠે પાંચ પ્રકાર જાણવામાં આવ્યા છે, ૬ આમાંના ત્રણનું મૂળ એશિયામાં છે, જ્યારે બેનું મૂળ આફ્રિકામાં છે. એશિયામાં આ 'ગૌરંગ' 'પીતાંગ' અને 'શ્યામંગ' છે. આમાંના ગૌરંગ (Caucasoid) હિમાલયના મધ્યભાગથી લઈ એની યુરોપની પૂર્વ સરહદે કાળા સમુદ્રને ઈશાન ખૂણે જઈ મળતી કૉકેસ ગિરિમાળા સુધીના વિસ્તારમાં વિકસતા રહ્યા હતા, જ્યારે પીતાંગ (Mongoloid) ભારતીય ઉપખંડના પૂર્વાર્ધથી લઈ સમગ્ર પૂર્વ એશિયામાં વિકસતા રહ્યા હતા. ત્રીજા શ્યામંગિ (Australoid) વચ્ચે સમુદ્ર ધરાવતા ભારતીય ઉપખંડના દક્ષિણ ભાગમાં તથા હિંદી મહાસાગર અને પ્રશાંત મહાસાગરના વિષયવસ્તુની એક બાજુના દ્વીપોમાં વિકસતા હતા. ભારતીય ઉપખંડમાંના મધ્યવર્તી સમુદ્ર સુકાર્ષ જતાં (પૌરણિક ગાથા પ્રમાણે અગ્નિય ઋષિએ સમુદ્રનું પાન કરતા) દક્ષિણમાંના શ્યામંગિ ભારતીય ઉપખંડના પાર્વતીય પ્રદેશોમાં ફેલાતા રહ્યા કે જેને આખરે આજે 'આદિવાસી' (aborigins) કહેવે છીએ. ભારતીય ઉપખંડની એ એક નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતા છે કે વૈદિક ગ્રામીન કાલમાં પણ ગૌરંગ પીતાંગ અને શ્યામંગિ સંમિશ્રિત થઈ ગયા હતા. સંસ્કૃત ભાષામાં આજે 'વણ' શબ્દ જાતિ-જાતિવાચક તરીકે રહ છે, પણ એના અસલ અર્થ તો 'રંગ' છે અને એ અત્યારે પણ એ અર્થે આપી રહ્યો છે.

'પુરુષસૂક્ત'માં બ્રાહ્મણ દ્વિતીય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ સંજ્ઞાથી ચાર વર્ણ કહેવાયા છે. ૭ સહેજ જોંગ જીતરિયે તો 'ચંદ્રવંશ' 'સૂર્યવંશ' 'દ્રુવંશ' આપણને ભારતીય ઉપખંડમાંના 'ગૌરંગ' 'પીતાંગ' અને 'શ્યામંગ'ને સરળતાથી જ્યાં જ્યાં આપી શકે એમ છે. આ ત્રણે વર્ણ ભારતીય પ્રજામાં પોતપોતાની લાક્ષણિકતા જાળવી રાખતા અને છતાં સંમિશ્રિત થઈ ગયેલા છેક બ્રાહ્મણ જાતિ સુધીમાં જોવા મળે છે, આ રંગોની સાચી સંજ્ઞા તો 'દેવ' 'માનવ' અને 'જ્ઞાનવ' છે. મૂળમાં ગૌતમ પ્રજા ત્રિવિષ્ટવ (=ટ્રિએટ), હિમાલયની ઈશાનની વસ્તુસ્થિતિએ હિમાલયના જ ભાગરૂપની હતી, આટલી પીતાંગ, 'ચંદ્રવંશ' ભારતીય ગ્રામીન સાહિત્યમાં પછીથી સ્વર્ગવાસી 'દેવો' કહેવાયા, જ્યારે 'ચંદ્રવંશ'માં તથા

પશ્ચિક

જુલાઈ/૧૯૯૦

૩

સૂર્યવંશમાં 'મનુ'નો સંબંધ સ્વીકારવામાં આવેલ હોઈ ગૌરાંગી અને પીતાંગી તો 'માનવ' કહેવામાં, પરંતુ શ્યામાંગી દાનવો પાછુ 'માનવ' જાતિમાં સ્વીકારાઈ ગયા. આ સંજ્ઞા આગળ વખતી, ઉપરના ત્રણે વર્ણોથી તદ્દન જુદી, આફ્રિકાની કેપોઈડ અને ટ્રાન્ગોઈડ પ્રજાને માટે પણ 'માનવ' સંજ્ઞા તરીકે જોડે સરખી સ્વીકૃત થઈ ગઈ.

'પુરુષસૂક્ત'માં વિરાટને સમગ્ર પ્રાણીજાતના આદિપુરુષ તરીકે વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. ભારતીય રાજવંશોના મૂળમાં પણ વિરાટને આપણે સ્વીકારતા આવ્યા છીએ. સમગ્ર સૃષ્ટિજાતના ઉત્પાદક તરીકે ભારતીય પ્રણાલીમાં 'બ્રહ્મા'ને કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાંના છેલ્લા પ્રવેતા-શ્વેતર ઉપનિષદ(૬-૨૮)ના અપવાદે 'બ્રહ્મા'નો પત્તો લાગતો નથી, એટલે વૈદિક કાલમાં 'વિરાટ' એ પહેલા પ્રજાપતિ છે. એમનો સમય તો આપણે કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. સ્વાયંભુવ મનુને અગષ્ઠ્ય સમય પછી આપણે સ્વીકારવાના રહેશે. અહીં શ્રી. ચ્યુસમાંએ પોતાના અભ્યાસના ફલસ્વરૂપે 'વિરાટ-વંશ' તારવ્યો છે તેની રજૂઆત કરવામાં આવી છે. આ વિશે કહેવાનું ધ્યારથાન આવશે. -તંત્રી]

૧. પ્રિયવ્રત-વંશ

બ્રહ્માવર્તમાં પ્રથમ બળવાન રાજવંશ-વિરાટથી ઇતિરાસ શરૂ. આદિયુગના આદિપુરુષ [વ. સં. પૂર્વે ૧૪૯૯૯થી ૧૧૮૯૬—વર્ષ ૩૧૦૩

૧ વિરાટ-પ્ર. બ્રહ્મા	(૧)	૨૨ ક્ષીમાન	(૨૨)
૨ વિરાટ	—	૨૩ મહાત	(૨૩)
૩ મનુ	(૨)	૨૪ મનસ્વ	(૨૪)
૪ પ્રિયવ્રત	(૩)	૨૫ ત્વષ્ટા	(૨૫)
૫ આગ્નીધ્રિ	(૪)	૨૬ વિરજ	(૨૬)
૬ નાભિ	(૫)	૨૭ રજ	(૨૭)
૭ ઋષભદેવ	(૬)	૨૮ શતશિત્ત	(૨૮)
૮ ભરત	(૭)	૨૯ વિશ્વજ્યોતિ	(૨૯)
૯ સુમતિ	(૮)		
૧૦ ઇંદ્રભુમ્ન	(૯)	મનુનાં ત્રણ સંતાન: પ્રિયવ્રત ઉત્તાનપાદ	
૧૧ પરમેષ્ઠી	(૧૦)	અને પુત્રી દેવહૂતિ.	
૧૨ પ્રતિહાર	(૧૧)	આ વંશમાં એકવીસ બ્રહ્માઓ	
૧૩ પ્રતિહર્તા	(૧૨)	થયા, જેઓ પ્રજાપતિ કહેતાયા.	
૧૪ પ્રવ	(૧૩)	પ્રજાપતિના પુત્રોમાંહેના સમર્થ	
૧૫ ઉદ્ગીથ	(૧૪)	-મરીચિ અત્રિ આંગરા પુલસ્ત્ય	
૧૬ શ્વેતર	(૧૫)	પુલહ કતુ વસિષ્ઠાદિથી બ્રાહ્મણ	
૧૭ ધૃષ્ટુ	(૧૬)	અને ક્ષત્રિયનાં ગોત્રો-સૂર્યવંશ	
૧૮ નકા	(૧૭)	-સૂર્યવંશ-વિજય-વસુ-વદુવંશ	
૧૯ ગ્રંથ	(૧૮)	-પુરુવંશ-વિદેહવંશો પ્રચલિત	
૨૦ નર	(૧૯)	થયા, આજ સુધી મોજૂદ છે.	
૨૧ વિરાટ	(૨૦)	સનકાદિક બુદ્ધ આત્માનાં	
[૨૨ મહાવીર]	(૨૧)	ગોત્રો પ્રચલિત છે. મરીચિના	

કચ્છપનો તેર પત્નીઓ પૈકી અદિતિના આર પુત્ર આરિયો કહેવાયા. ૨૧ બ્રહ્માઓ, ૧૨ આદિત્યો મળીને ૩૩ દેવતાઓ દ્વારા માનવસમાજની સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો. આરનારીસમાજ તેનીય કરોડ દેવતા આંગણિયે આળ્યા. વિરાજ-વંશના સમય પછી સુ-ગ-વંશ આગળ આવ્યો એ ઈતિહાસનો સત્યુગ વિ. સં. પ. ૧૧૮૯૬-૭૯૯૬

[ટિપ્પણ: શ્રી. ચૂડાસમાએ આપેલી વંશાવલી વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતમાં અપાયેલી વંશાવલી સાથે સરખાવતાં ૨ અંકના 'વિરાટ'નો પત્તો નથી લાગતો. હજારોમાં 'વિરાટ' એ આદિપુરુષ બ્રહ્મા છે અને એના પુત્ર સ્વાયંભુવ મનુ છે. વિષ્ણુપુરાણની વંશાવલી (૧) (૨) એ વગેરેથી ઉપર ખતાવવામાં આવી છે. ૧૦ ૨૨ મહાવીર વિ.પુ. પ્રમાણે છે, જે શ્રી. ચૂડાસમાની યાદીમાં નથી. આમ સરવાળો ૨૯ નો સચવાઈ રહે છે. ૧૧

૧૪ કુવ વિ.પુ.માં 'અવ' ૧૬ છે. શ્વસ્તર વિ.પુ.માં 'પ્રસ્તાવ' છે. ૧૯ નર ચૂડાસમા 'નર' લખે છે, ભાગવતમાં 'ચિત્રરથ' છે. ૧૨

ભાગવતમાં (૮) સુમતિ, (૯) દેવતાજિત, (૧૦) દેવભુમ્ન, (૧૧) પરમેષ્ઠી, (૧૨) પ્રતીહ, (૧૩) અજ, (૧૪) ઉદ્દીપ્ત, (૧૫) પ્રસ્તાવ, (૧૬) વિભુ, (૧૭) પૃથુષેષ્ઠ, (૧૮) નકત, (૧૯) ગય, (૨૦) (૨૦) ચિત્રરથ, (૨૧) સત્રાદ, (૨૨) મરીચિ, (૨૩) અિદુમાન, (૨૪) મધુ, (૨૫) વીરવત, (૨૬) મંથુ, (૨૭) ભૌવન, (૨૮) ત્વષ્ટા, (૨૯) વિરજ, (૩૦) શતજિત (એના ૧૦૦ પુત્રો). ભાગવતમાં સુમતિ અને દેવભુમ્ન વચ્ચે 'દેવતાજિત' ઉમેરાય છે, 'પ્રતિહાર'ને સ્થાને 'પ્રતીહ' છે, 'પ્રતિહતા' નથી અને 'પ્રવ'ને સ્થાને 'અવ' છે. 'શ્વસ્તર'ને સ્થાને 'પ્રસ્તાવ' છે. 'પૃથુ'ને સ્થાને 'વિભુ' છે. 'પૃથુ' એ 'પૃથુષેષ્ઠ' છે, તો ભાગવતમાં 'ચિત્રરથ' વધુ છે તે વિરાટના સ્થાને 'હત્રાદ' છે. 'મહાવીર'ને સ્થાને 'મરીચિ' છે, તો 'ધીમાન'ને સ્થાને 'અિદુમાન' છે. 'મહાંત' અને 'નનસ્કુ'ના સ્થાને 'મધુ' 'વીરવત' 'મંથુ' અને 'ભૌવન' છે. શ્રી ચૂડાસમાએ ૨૬ વિરાજ, ૨૭ રાજ કહેલ છે, ત્યાં વિ.પુ.માં 'વિરજ' અને 'રજ' છે, પરંતુ ભાગવતમાં માત્ર 'વિરજ' એક જ છે. ભાગવત શતજિતના સો પુત્ર કહે છે, પણ એમાંના 'વિશ્વજ્યોતિ'નું નામ ઉલ્લિખિત કહ્યું નથી. ૧૩

નેપિવા જેવું તો એ છે કે ચંદ્રવંશના પુરૂરવા અને સૂર્યવંશના હૃદવાકૃષ્ણ જેવાં નામ ઋગ્વેદમાં છે કે મળે છે, જ્યારે પ્રિયવ્રતના અને ઉત્તાનપાદના પણ કોઈ વંશ જ કે પુદ્ગલનાં નામ મળતાં નથી. આશ્ચર્ય એ પણ છે કે વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવત સિવાય પ્રિયવ્રતની વંશાવલીમાં અન્યત્ર કયાંય પણ દર્શન થતાં નથી કે પ્રિયવ્રતના ભાઈ ઉત્તાનપાદની વંશાવલી જોવા મળતી નથી. -ત્રી]

૨. ઉત્તાનપાદ-વંશ

સ્વાયંભુવ મનુને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એ બે પુત્ર તથા પ્રસૂતિ અને આદિતિ એ બે પુત્રી હતી,

૪ ઉત્તાનપાદ	(૩)	૧૧ ઊરુ	(૯ અંગ)
૫ કૃવ	(૪)	૧૨ વેન	(૧૦)
૬ શિષ્ટિ	(૫)	૧૩ પૃથુ	(૧૧)
૭ ભગ્ય		૧૪ અંતર્ધાન	(૧૨)
૮ રિપુ	(૬)	૧૫ હવિર્ધાન	(૧૩)
૯ આકુષ	(૭)	૧૬ પ્રાચીનવાન	(૧૪ પ્રાચીનઅહિ)
૧૦ મનુ	(૮ કુડ)	૧૭ પ્રયેતાઓ	(૧૫)

પથિક

જુલાઈ/૧૯૯૦

૫

[૧૮ દક્ષ પ્રગ્નપતિ (૧૬)]

ઉત્તમ ઉત્તાનપાદનો મોટો પુત્ર થાય.

[કોસમાંના આંક વિ.પુ.ના છે, નામભેદ પણ ખતાવેલ છે.]

[દિગ્ધણ : આ બંને રાજવંશોના વિધવામાં વિ.પુ. અને ભાગ. થોડું વિશેષ આપે છે તે અહીં બાણુપુ ઉપયોગી થઈ પડશે. વિ.પુ. પ્રમાણે પ્રિયવતને ૧૦ પુત્ર હતા : ૧ આમોદ્ર, ૨ અગ્નિઆહુ, ૩ વપુષ્માન, ૪ સુતિમન, ૫ મેધા, ૬ મેધાતિથિ, ૭ ભવ્ય, ૮ સવન, ૯ પુત્ર અને ૧૦ જ્યોતિષ્માન. આમાંના મેધા આગળઆહુ અને પુત્ર એ ત્રણ સંસારમાં પડવા નહોતા, બાકીના સાતને અનુક્રમે ૧ સુદ્રીપ શાદમસિ ક્રોચ પદ્મ શાક પુષ્કર અને કુશદ્રોપનાં રાજ્ય પ્રિયવતે આપ્યાં હતાં. ૧૬ ભાગવતમાં ૧૭ પ્રિયવતને ૧ આમોદ્ર, ૨ ઈષ્મનિહવ, ૩ યજ્ઞઆહુ, ૪ મહાવીર, ૫ હિરણ્યવેતા, ૬ ધૃતપૃષ્ઠ, ૭ સવન, ૮ મેધાતિથિ, ૯ વીતિહોત્ર અને ૧૦ કંચ એ નામે દસ પુત્ર કહ્યા છે. આમાંના મહાવીર સવન અને કંચ વિરક્ત હતા.

આગળપ્રતે ૧ નાભિ, ૨ કિંપુરુષ, ૩ હરિવર્ષ, ૪ ઈલાત્ત, ૫ રમ્યક, ૬ હિરણ્યવાન (ભાગ.માં 'હિહરુમય'), ૭ કુરુ, ૮ ભદ્રાશ્વ અને ૯ દેનુલામ એવા ૯ પુત્ર, જેઓને અનુક્રમે હિમવર્ષ (=ભારતવર્ષ) હેમકૂટ નૈષધ ઈલાવર્ષ નીલાચલ સ્વેતવર્ષ શૃંગવાન મેરુ અને ગંધમાદનના દેશ આપવામાં આવ્યા હતા. ૧૮

ઋષભદેવને ભરત ઉપનામ બીજા ૯૯ પુત્ર હતા, જેમાંના કુશાવર્ત ઈલાવર્ત ધન્નાવર્ત મલય દેતુ ભદ્રસેન ઇદ્રપૃષ્ઠ વિહર્ષી ક્રીકટ એ નવ રાજવીઓ થયેલા, બ્યારે કવિ હરિ અંતરિક્ષ પ્રમુદ્ધ પિષ્પ-લાવન આવિહોત્ર દુમિલ ચમસ અને કરલાજન એ નવ યોગેશ્વર થયેલા. ૧૯

ભરતને ૧ સુમતિ, ૨ રાષ્ટ્રભુત, ૩ સુદર્શન, ૪ આવરણ અને ૫ ધૃમકેતુ એ ૫ પુત્ર હતા. ૨૦ ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવને શિષ્ટિ અને ભવ્ય વિ.પુ.માં પુત્રો કહ્યા છે. ૨૧ બ્યારે ભાગ.માં એ ૬૯૫ અને વત્સર છે. ૨૨ ભાગવત ધ્રુવના વિરક્ત પુત્ર ઉત્કલની વાત કરે છે. ૨૩

શિષ્ટિને વિ.પુ.માં ૧ ત્રિપુ, ૨ ત્રિપુંજ્ય, ૩ વિપ્ર ૪. વૃક્ષ અને ૫ વૃક્ષેભ એ ૫ પુત્ર કહ્યા છે. ૨૪ ભાગ.માં ૨૫ વત્સરને ૧ પુષ્પાણી, ૨ તિગ્મકેતુ, ૩ ઈષ, ૪ ભીષ, ૫ વસુ અને ૬ જ્ય એ ૬ પુત્ર મળ્યા છે. પુષ્પાણીને ૧ પ્રદોષ, ૨ નિશીથ અને ૩ વ્યુષ્ટ એ ૩ પુત્ર ભાગ.માં કહ્યા છે, જેમાંના વ્યુષ્ટને સર્વતેજ, જેનો યાક્ષુષ મનુ અને એના ૧ પુત્ર, ૨ કુત્સ, ૩ ત્રિત, ૪ લુમ્બ, ૫ સત્યવાન, ૬ ત્રકટ, ૭ વ્રત, ૮ અગ્નિષ્ટોમ, ૯ અતિરાત્ર, ૧૦ પ્રયુમ્બ, ૧૧ શિષિ અને ૧૨ ઉદ્ધમક એમ ૧૨ પુત્ર કહ્યા છે. આમાંના ઉદ્ધમકને ૧ અંગ, ૨ સુમના, ૩ પચાતિ, ૪ કટુ, ૫ અગિરા અને ૬ ગય એમ ૬ પુત્ર કહેવા છે. આમાંના અંગનો વેત પુત્ર કહેલો છે. વેતના પુત્ર પ્રથુને ૧ વિગ્નિતાશ્વ, ૨ હર્ષક્ષ, ૩ ધૃમકેશ, ૪ વૃક અને ૫ દ્રવિણ એ ૫ પુત્રો, જેમાંના: વિગ્નિતાશ્વને ૧ પાવક, ૨ પરમાન, ૩ શુચિ અને બીજી સ્ત્રીથી ૪ હરિવર્ધન એ ૪ પુત્ર થયેલા. આમાંના હરિવર્ધનને ૧ અર્હિષદ્, ૨ મય, ૩ શુકલ, ૪ કૃષ્ણ, ૫ સયં અને ૬ જિતવ્રત એ ૬ પુત્ર હતા. અર્હિષદ્ એ જ પ્રાચીનપર્હિષ અને એના ૧૦ પ્રયેતા થયા, જેનો પુત્ર દક્ષ પ્રગ્નપતિ. ૨૬ વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે યાક્ષુષ મનુને ૧ કુરુ, ૨ પુરુ ૩ શતલુમ્બ, ૪ તપસ્વી, ૫ સત્યવાન, ૬ શુચિ, ૭ અગ્નિષ્ટોમ, ૮ અતિરાત્ર, ૯ સુયુમ્બ અને ૧૦ અભિમન્યુ એ ૧૦ પુત્ર થયેલા, બ્યારે આમાંના કુરુને ૧ અંગ, ૨ સુમના, ૩ પચાતિ, ૪ કટુ, ૫ અગિરા અને ૬ શિષિ એ ૬ પુત્ર હતા. પૃથુ ગેન્યને ૧ અંતર્ધાન અને ૨ વાન એ ૨ પુત્ર હતા,

જ્યારે અંતર્ધાનના હવિર્ધાનને ૧ પ્રાચીનમહિષ, ૨ શુદ્ધ, ૩ ગય, ૪ કૃષ્ણ, ૫ વૃજ અને ૬ અગ્નિ
એ ૬ પુત્ર હતા.

પૌરાણિક માન્યતા છે કે દક્ષીણ મૈથુની પ્રજા શરૂ થઈ. ૨૭

શ્રી. ચુડાસમાએ આદિકાલનો આરભ વિ.સં. પૂર્વે ૧૪૯૯૯ થી લીધો છે તથા પ્રિયવ્રતવાળી
વંશાવલીના વિરાટ(૫) વિરાજની ૧ લી વિકસિતના એકવચનનું રૂપ)થી ૨૯ પેઢી તાં ૧૮૯૬ સુધીનાં
૪૧૦૩ વર્ષ ગણ્યા છે અને દરેક પેઢીનાં સરેરાશ વર્ષ ૧૦૭ ગણ્યા છે. આ અસ્વાભાવિક છે અને
૧૫૦ થી ૧૫૫ પેઢી માટેનાં વર્ષ છે. એટલે વંશાવલીનાં નામોને પ્રામાણિક ગણવામાં આવે તો
વચ્ચે વચ્ચે અનેક રાજવીઓનાં નામ હુસ થઈ અણેલાં કહેવાં પડે. માત્ર વિષ્ણુપુરાણમાં અને ભાગવતમાં
આ વંશાવંતીઓ મળી હોવાથી એની પ્રામાણિકતા સ્વીકારવાનો ચંદ્રીર પ્રશ્ન ઇતિહાસના વિદ્વાનો
સમક્ષ ખડો થાય છે. ચંદ્રશ અને સૂર્યવંશને માટે આપણી સામે વિપુલ સામગ્રી પડી છે ત્યારે
પ્રિયવ્રા ઉત્તાનપાદના બંને વંશોને માટે સંતોષપ્રદ સામગ્રી સુલભ નથી.

-તંત્રી]

પાઠ્યો

૧ ઋગ્વેદ, ૧૦-૯૦-૩	૨ એજન, ૧૦-૯૦-૫
૩ એજન ૧૦-૯૦-૬ વગેરે	૪ કે.કા. શાસ્ત્રા અમેરિકાના આદિમ વસાહતીઓ પૃ. ૨ ૩
૫ એજન, પૃ ૩૨	૬ એજન, પૃ. ૪૪ થી ૬૫
૭ ઋગ્વેદ, ૧૦-૯૦-૧૨	૮ લેખકના મંતવ્યનો આ નિષ્કર્ષ છે.
૯ વિષ્ણુપુરાણ, ૧-૭-૧૬	૧૦ એજન, ૨-૧-૧ વગેરેથી
૧૧ એજન, ૧-૧૩-૧ વગેરેથી	૧૨ ભાગવત ૫-૧૫-૧૪
૧૩. એજન, ૫-૧૫-૧૫	૧૪ ઋગ્વેદ, ૧૦-૯૫ મુક સૂક્ત ૧૫ એજન, ૧૦-૬૦-૪
૧૬ વિષ્ણુપુરાણ, ૨-૧-૧ થી ૪૧	૧૭ ભાગવત, ૫-૧ અને ૨ અધ્યાય
૧૮ એજન, ૫-૩ બે અધ્યાય	૧૯ એજન, ૫ ૪ થો અધ્યાય
૨૦ એજન, ૫-૧૫-૧ વગેરે	૨૧ વિષ્ણુપુરાણ, ૧-૧૩-૧
૨૨ ભાગવત ૪-૧૦-૧	૨૩ એજન, ૪-૧-૨
૨૪ વિષ્ણુપુરાણ, ૧-૧૩-૧ વગેરે	૨૫ ભાગવત, ૪-૧૩-૧૦ થી ૧૫
૨૬ વિષ્ણુપુરાણ, ૧-૧૨-૪ વગેરે	૨૭ એજન, ૧-૧૧-૭૫ થી ૭૯

લેખકોને વિનંતિ

સં. ૨૦૪૬ નો 'પથિક'નો હીપોતસવાંક ઓક્ટોબરની ૧૫ મી તારીખે ટપાલ થશે. એનું ૭૫
કામ સપ્ટેમ્બરની ૧ લી તારીખથી શરૂ થશે, તેથી 'પથિક'ના ચાહક લેખકોને વિનંતિ કે ઇતિહાસ-
પુરાતત્ત્વ-સામાજિક તેમજ ઐતિહાસિક દેહી વાર્તાઓ, રાજકીય સામાજિક આર્થિક વગેરે વિષયોના
ટૂંકા અને મુદ્દાસરના સમગ્રાણુ લેખો ઓગસ્ટની ૩૧ મી તારીખ સુધીમાં 'પથિક કાપર્સલિય,' મધુ-
વન, એલિસિયલ, અબ્રામાદ-૩૮૦૦૦૬-આ સરનામે મોકલી આપી આભારી કરે. એ પછી આવ-
નારા લેખોને સ્થાન મળવાની શક્યતા નથી, કારણ કે વિષયવાર પાનાં અગાઉથી નક્કી કરવાનાં હોય છે.

આહ્વાનને વિનંતિ

'પથિક'નું વર્ષ તે ઓક્ટોબરથી શરૂ થાય છે. અગાઉ ગમે તે મહિનેથી આહક થઈ શકાતું હતું
વહીવટની સરળતા ખાતર હવે ઓક્ટોબર જાન્યુઆરી એપ્રિલ અને જુલાઈથી આહક થાય એવી
અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે, તો એ પ્રમાણે લવાજમો નવા થનારા આહકો મોકલે.

જો અહિકોનાં એકાં લવાજમ ઓક્ટોબરના આરભ સુધીમાં નહિ મળ્યાં હોય તેઓને ઓક્ટોબરથી
અંક મોકલવાનું જખ થશે. ચાલુ રહેલા માગના આહકોએ અગાઉથી પત્રથી જણાવવા વિનંતિ. તંત્રી
પાંથક

જુલાઈ/૧૯૯૦

૭

[અનુસંધાન પા. ૨૫ થી]

ગમે તેટલા દૃઢ હોઈ' આ ઈશ્વર સુધી પહોંચવાનો મેં અપનાવેલ રસ્તા સાચો છે એવું માનતો પણ હોઈ', પણ સાથે સાથે મારે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે મારા અપનાવેલ બાર્મિક આધ્યાત્મિક માર્ગને પણ સીમાઓ છે અને બીજું એ કે બીજાઓએ અપનાવેલ માર્ગ ખરાબર નથી એવું જો હું માનું તો એ બુલબુલેલું છે. શેક્સપીયરની પરિભાષામાં મારે કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે મારાથી એમ ન મનાય કે બીજાઓએ અપનાવેલ માર્ગો ઈશ્વરે સુઝાડેલા નથી, કદાચ એવું પણ બને કે મારા ઠરતાં એમના માર્ગ વધારે પૂછું અને પ્રકાશિત હોઈ શકે છે.

ઉપરાંત મારા અને મારા પડોશીના રસ્તા ભુદા હોવાથી અમારા વચ્ચે અંતર છે એવું માનવું પણ જોડું છે, કેમકે અંતે તો અમે જુદા ભુદા માર્ગોથી પણ એક જ ઈશ્વર પ્રત્યે જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છીએ. આપણે બધાં જ એક જ પરમાત્માને મેળવવાના ઉદ્દેશથી ભુદા ભુદા અભિગમ અપનાવી પોતાની જિંદગીને એ પરમ તત્ત્વના આદેશને અધીન થવા વાળા રહ્યાં છીએ. આપણે આમ એ તો માનવું જોઈએ કે આધ્યાત્મિક દાંષ્ટ્યે તો આપણે બધાં ભાઈ-ભાઈ છીએ અને તેથી આપણે ભાઈઓની જેમ જ વર્તવું જોઈએ. સહિષ્ણુતા પુણ્ય ત્યારે બને કે જ્યારે એ પ્રેમમાં પરિણમે. કે ૪૯૫, નેહાભાષી પોળ, ખાડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૪૦૧

[અનુસંધાન પા. ૩૦ થી].

પણ કરતા હતા. દુષ્કાળ દરમ્યાન બહાર માર્ગો ઉપર લૂંટ કરવામાં આવતી હોવાથી અસલામતી પ્રવર્તતી હતી. દેશી રાજાઓ અને કેટલાક શ્રીમંત લોકો ગરીબોને મારે રાહતનાં કાર્યો શરૂ કરાવતા અથવા અનાજ વહેંચતા હતા. સામાન્ય રીતે સરકાર અહારથી અનાજ આપાત કરીને ગરીબ લોકોમાં વહેંચવાની વ્યવસ્થા કરતી ન હતી. વાહનવ્યવહારની સુવિધાઓ હાલના જેવી ન હોવાથી દેશના દૂરના પ્રાંતોમાંથી અનાજ લાવી શકાતું નહિ. દુષ્કાળ દરમ્યાન રાહતનાં પગલાં લેવા માટે એ સમયની સરકારો પાસે કોઈ નિશ્ચિત નીતિ કે ભંડોળ હતું નહિ તેથી આ કુદરતી આપત્તિના સમયમાં લોકોએ જાતે એનો સામનો કરવો પડતો હતો કે ઘણું ખડું એનો ભોગ ખનવું પડતું હતું. એ સમયની સરકારો લોક કલ્યાણનાં કાર્યો પ્રત્યે ઉદાસીન હતી.

પાઠનોંધો

૧. 'મિરાતે અહમદી' (વડોદરા) પૃ. ૩૮૩ અને એમ.એસ. કોમિસેરિયત : 'હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત,' વોલ્યુમ ૨ (બોમ્બે, ૧૯૫૭), પૃ. ૩૯૪-૩૯૬
૨. ખેરી એલ્લહ જમશેદજી : 'દુષ્કાળ વિશે નિયંધ' (અમદાવાદ, ૧૮૮૪), પૃ. ૧૫, ૧૬
૩. 'મિરાતે અહમદી,' પૃ. ૪૯૪; કોમિસેરિયત : પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૪૫૭
૪. એબન, પૃ. ૧૯૭
૫. ખેરી એલ્લહ : પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૬
૬. એબન, પૃ. ૧૬, ૧૭
૭. એબન, પૃ. ૫૩, ૫૪.
૮. દીવાન રણજીરાજ અમરજી : 'તારીખે સોરઠ અને હાહાર' (જૂનાગઢ, ૧૯૭૮) પૃ. ૧૩૫, ૧૩૬
૯. કેપમેલ, જેમ્સ (સંપાદક) : બોમ્બે ગેઝેટિયર, વોલ્યુમ ૮, ખેડા અને પંચમહાલ, પૃ. ૫૬
૧૦. પટેલ, નેશન : 'દુષ્કાળ વિશે નિયંધ' (અમદાવાદ, ૧૮૮૦), પૃ. ૮, ૪૨
૧૧. ખેરી : પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૨૫, ૨૬, ૨૯, ૩૩
૧૨. એબન, પૃ. ૩૯
૧૩. એબન, પૃ. ૩૪
૧૪. એબન, પૃ. ૩૮
૧૫. એબન, પૃ. ૩૯, ૪૦
૧૬. દેસાઈ ઈશ્વરલાલ ઈ. : 'સૂરત સોનાની સૂરત' (સૂરત, ૧૯૫૮), પૃ. ૧૧૭

મહમદશાહ ત્રીજો

(ઈ. સ. ૧૫૩૭-૧૫૫૪)

શ્રી. શંભુપ્રસાદ હ. દેસાઈ

મિરઝાં મુહમ્મદ હમાન તથા મહમૂદશાહ, ઈ. સ. ૧૫૩૭ :

અહાદુરશાહ અપુત્ર હતો અને એના મૃત્યુથી ગુજરાતની ગાદી સુલતાન વજીરની ખાલી પડતાં મિરઝાં મુહમ્મદ હમાને પોતુંગીએ સાથે મેળ કરી લીધો અને એ સાથે અહાદુરશાહની મા તથા મેગમે પાસે જઈ પોતાને ગુજરાતના સુલતાન તરીકે સ્વીકારવા વિનંતી કરી. મેગમેએ એને વીસ લાખ સુવર્ણમહોરો આપી, પરંતુ સુલતાન તરીકે એને સ્વીકારવો કે નહિ એ કામ વજીરેનું છે માટે એમને પૂછવા કહ્યું. આ ધનમાંથી એણે સાડું 'સૈન્ય જિભુ' કહ્યું તથા દેલવાડા મુકામે તારીખ ૨૭ મી માર્ચ, ૧૫૩૭ ના રોજ એક સંધિ કરી તે પ્રમાણે પોતુંગીએ એને મદદ આપે એના અદલામાં માંગરોળ અને દમણ તથા સમુદ્રતીરપ્રાન્તનો અઢી કોસ(પાંચ માઇલ)નો પ્રદેશ આપવા સ્વીકાર્યું. પોતુંગીએએ એને ગુજરાતના સુલતાન તરીકે જાહેર કરી દીધી મસ્જિદમાં એના નામનો ખુખો પથ્થ વંચાવ્યો.

જ્યારે આ સમાચાર અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે ઇખ્તિયારખાને ઇમાદ-ઉલ-મુલ્ક મલિકજીને અળવાન સેના લઈ દીવ મોકલ્યો. એણે જિનામાં રહેતા મિરઝાંને પડકાર્યો અને ખૂનખાર યુદ્ધ થયું તેમાં મિરઝાં હાર્યો અને બાળી ધૂટ્યો તથા રખડતો ભટકતો અંતે હુમાયુને શરણે ગયો.

આ વિજયથી ઇમાદ-ઉલ-મુલ્કની મહત્તા વધી અઈ એટલે અકબરખાન ઘર પકડી બેસી ગયો. હવે પ્રશ્ન ગાદી કોને સોંપવી એ મહત્વનો હતો. વજીરેએ એ નિર્ણય લીધો કે અહાદુરશાહની બહેન રાજી રુકૈયાના પુત્ર ખાનદેશના સુલતાન મહમદશાહને નિમંત્રણ આપવું. એ અહાદુરશાહનો કૃપાપાત્ર હતો અને મદદ સુલતાન મુઝફ્ફરનો દીકરો થતો હતો.

મહમદશાહને અહાદુરશાહના મૃત્યુના સમાચાર આપ્યા એ સાથે જ ગુજરાતના અમીરોએ એને અમદાવાદ આવી રાજ્યસત્તા સંભાળી લેવા નિમંત્રણ આપ્યું.

અહાદુરશાહ સાથે વધેથી રહેલા અને મિત્ર ગેવા એના ભાણેજને આ સમાચારથી એવો તો આશ્ચર્ય લાગ્યો કે એણે અન્યાયથીના ત્યાગ કર્યો. માત્ર છાસ પીને બંદગીમાં દિવસ-રાત વ્યતીત કરવા લાગ્યો અને અહાદુરશાહના મૃત્યુના સિત્તેરમે દિવસે એણે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

આમ ગુજરાતની ગાદીનો કોઈ હક્કદાર રહ્યો નહિ. અમીરોની મૂંઝવણ વધી ત્યારે સર્વેએ એક-મતે કહ્યું કે અહાદુરશાહના ભાઈ લતીફખાનનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ બાળક છે, પણ રાજ્યનો હક્કદાર છે તેને છુરહાનપુરથી બોલાવીએ. ઇમાદ-ઉલ-મુલ્ક મલિકજીએ ઇખ્તિયારખાનના ભાઈ મુકમીલખાનને છુરહાનપુરના ગામ ખિયાવલથી તેડી આવવા મોકલ્યો.

લતીફખાને અળવો કરેલો તેમાં એ લવાયો તથા પકડાઈ ગયેલો અને ઈ. સ. ૧૫૪૬ માં કેદમાં જ મરી ગયેલો. અહાદુરશાહ એના તમામ ભાઈએ ભત્રીજાઓને મારી નાખેલા, પણ લતીફખાનનો ધાવણો પુત્ર હતો તેને ન મારતાં છુરહાનપુર મહમદશાહ પાસે મોકલી આપેલો અને એણે એને પોતાના તાઈ મુબારકની સાથે ખિયાવલ કેદમાં રાખેલો.

મહમૂદખાનને તો ખિયાવલના સુબેદાર શમ્સુદ્દીને મુકમીલખાનને સોંપી દીધો, પણ મુબારક પોતાના ભાઈની ગાદી ઉપર હક્ક કરશે એ બીકે એને મારી નાખ્યો.

મહમૂદખાનને અમીરોએ ઈ. સ. ૧૫૪૭ માં ગુજરાતની ગાદીએ બેસાડી એને સુલતાન તરીકે

પથિષ

૬

મહેર ક્યોં. એના નામનો ખુમો વંચાયો, સિદ્ધા પાડવામાં આવ્યા તથા સુલતાન સગીર વચનો હોવાથી સમગ્ર વહીવટ ઈમાદ-ઉલ-મુલક સંભાળ્યો.

તુર્કી ચડાઈ : એક તરફથી હુમાયુ ગુજરાત ઉપર આવ્યો હતો અને દીવના પોયુંગીએ દિલ્લે દિને અળવાન થતા જતા હતા તથા એમની તોપો અને નૌકાઓ સામે ગુજરાતની સેના પહોંચી શકે એમ નથી એમ વિચારી બહાદુરશાહે ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં ઇસ્તખુદના સહેનશાહને મદદ મોકલવા વિનંતી કરી હતી એણે સુલેમાન પાશા અલ-ખાદિમ નામના ઓઝિરલને એક અળવાન કાઢ્યો હતોને દીવ મોકલ્યો, પણ એ આવે તે પહેલાં બહાદુરશાહ મરાઈ ગયો.

તુર્કી કાઢ્યો સુએઝથી નીકળી માર્ગમાં આવતાં બંદેરા પાળતો લૂંટતો તારીખ ૪ થી સપ્ટેમ્બર, ૧૬૩૫ ના રોજ દીવ આવી પહોંચ્યો અને આવતાં વેલ ગુજરાતનાં કાંઠા ઉપરનાં અમિ લૂંટવા માંડ્યાં. પોયુંગીએને આ કાંડો આવે છે એવી ખબર અઘાઉથી મળી ગઈ હતી એટલે એમણે કિલ્લો સંરક્ષિત કર્યો અને દીવ શહેરના કવાલો ખવાળ સફરને સોંપી પ્રવર્તન નુર નાસી ગયો. નરમાનમાં અમલદારદથી આલમખાન પંદર હજારનું સૈન્ય લઈ આવી પહોંચ્યો. ખવાળ સફર એને મળી ગયો અને એમણે દીવના કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. કિલ્લો પડે એ પહેલાં સુલતાન આવી પહોંચ્યો અને એણે ટ્રેપ્ટન એન્તાનિયો ક સિલ્વેરાને શણે થવા સંદેશો મોકલ્યો, પણ એણે એનો ઇન્કાર કરતાં સુલેમાને પ્રયત્ન હુમલો કર્યો એમ છતાં પોયુંગીએએ લગભગ એક માસ સુધી ઝીક ઝાલી. સુલેમાન દીવ છતાંને ગુજરાત ફેલેક કરશે એવી વાત ગુજરાતના અમીરોને અળતાં એમણે એવી વાત ફેલાવી કે જોવાને મલો વાઇસરોય રાસિયા ક નોરોન્દા મોટો કાંડો લઈ આવે છે. એ જાણીને સુલેમાન એની તોપો તેમ સલ્સરન્ટમ મૂકી પાછો ગયો. ગુજરાતનું સૈન્ય પણ યુદ્ધ બંધ કરી શાંત થઈ ગયું. જે તોપો સુલેમાન મૂકી ગયો હતો તેમાંથી એ તોપો મુલહિદખાન બહેલીમ જૂનાગઢ લઈ આવ્યો, જે આજે ઉરકોટમાં છે. ૧ ખીજી તોપો અકબરે ગુજરાત લીધું ત્યારે દિલ્લી લઈ ગયો.

મહમૂદખાન ઈ. સ. ૧૫૩૭ માં માત્ર ૧૧ વર્ષની વયે ગુજરાતનો સુલતાન થયો. મહમૂદખાનની માતા સિંધના સુલતાન બહેરામખાનની પુત્રી હતી અને એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૨૪ માં જૂનાગઢમાં થયો હતો.

મહમૂદખાનના વજીરપદની સંયુક્ત જવાબદારી ઈમાદ-ઉલ-મુલક (મલિકજી) અને દરિયાખાને સંભાળી, બ્યારે સુલતાનની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી કબ્જિયારખાન તથા દિલાવરખાને સોંપવામાં આવી. કબ્જિયારખાન એટલે બધો ગ્રખણ થઈ ગયો કે સુલતાનને એ સખત જરૂરમાં રાખતો, પણ થોડા જ સમયમાં એ અન્ય અમીરોનું નિકંદન કાઢવા માંડે છે એવો આલેખ મૂકી એનો શાત કરવામાં આવ્યો પરિણામે દરિયાખાન અને ઇમાદ-ઉલ-મુલક વચ્ચે વિખવાદ થયો તથા પોતાની સલામતી નથી એમ જણાતાં ઇમાદ એની જગીર મેરબીમાં હતી ત્યાં ચાલ્યો ગયો. દરિયાખાને એનો પીછો પકડ્યો તથા ઈ. સ. ૧૫૩૮ માં બગણા પાસેની લગઈમાં ઈમાદ કાઢ્યો અને બાગી છૂટ્યો એણે બુરહાનપુરમાં આશ્રય લીધો. દરિયાખાને બુરહાનપુર ચડાઈ કરી બુરહાનપુર છતી લીધું અને ત્યાં મહમૂદના નામનો ખુમો પહોંચ્યો, પણ ઈમાદ ત્યાંથી નાસી માળવાના સુલતાન પાસે પહોંચી ગયો. દરિયાખાને માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા તૈયારી કરી ત્યાં એના અકુશથી કંટાળી મહમૂદ નાસીને આલમખાન પાસે બંધુક પહોંચી ગયો. દરિયાખાને એના ઉપર ચડાઈ કરી. ધોળકા પરગણાના કાઠેર ગામ પાસે લગઈ થઈ તેમાં આલમખાન તથા સુલતાન કાપાં અને નાસી જઈને

૧. આ તોપો માટે જુઓ "અરબિક એન્ડ પર્સિયન ઇન્સ્ટ્રુક્શન્સ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર," સં. ક. કેસાઈ.

રાજપુરમાં જારાયા, પરંતુ દરિયાખાનના સૈનિકો સુલતાન વિરુદ્ધ લડવા ખુશી ન હતા એટલે એઓએ દરિયાખાનનો પક્ષ છોડી દીધો. દરિયાખાન અમલવાદ ગયો તો ત્યાંના લોકોએ દસ્તાવજ બંધ કરી દીધો. દરમ્યાન આલમખાને સેના એકત્ર કરી સુલતાન સાથે અમદાવાદ ઉપર કૂચ કરી. આ સમાચાર મળતાં જ દરિયાખાન નાસી છૂટ્યો અને યુરદાનપુરમાં જઈ ત્યાંના સુલતાન મુખ્તરકલાહનો આશ્રય લેખળો. એણે એનાં કુટુંબ તથા જરૂર ઝવેરાત ચાંપાનેર મોકલ્યાં છે એ અખર મળતાં આલમખાને ચાંપાનેર ઘેરું, ઈ. સ. ૧૫૪૪ માં આ ઘેરામાં ચાંપાનેર પડ્યું અને દરિયાખાનનો ખળનો વેગ પાંચતોથી અધિક ઝાંઝોનો જનાનો સુલતાનના હાથમાં પડ્યો. સુલતાન આ વિજયથી આનંદિત થઈ મોઝરોતખમાં પડ્યો. એણે આલમખાનને 'અમીર-ઉલ-ઉમરા'નો ખિતાબ આપ્યો અને મંડુથી ઈમાદ-ઉલ-મુલ્કને ખેલાવી પાછો વજીરપદે સ્થાપ્યો.

હવે સુલતાન સાચી સત્તા ભોગવવા તત્પર હતો, પણ આલમખાન વજી-ઉલ-મુલ્ક તથા તુર્કીથી સુલતાન પાસાના કાફલા સાથે આવ્યો અને પાછળ રહી યુજરાતના સુલતાનની નોકરી સ્વીકારવા મુઘલદખાને ભેગા મળી કાવતરું કર્યું કે સુલતાનને આંધળો બનાવી દેવો અને યુજરાત તણે વચ્ચે વહેંચી લેવું. મુઘલદખાન બહેલીમ પાસે જૂનાગઢ અને પાલીતાણાનાં એક હજાર જેટલાં ગમે ભગીરમાં હતાં એટલે એને કાંઈ વિશેષની જરૂર નથી એમ આલમખાને કહેતાં એણે સુલતાનને આ કાવતરાની માહિતી આપી દીધી અને સુલતાને સવાર પડ્યું ન હતું ત્યાં શહેરમાં હાથી ઉપર સવારી કાઢી દહેરા પિટાળો કે આલમખાન તથા વજી-ઉલ-મુલ્કના ઘર લૂટી લેાની લોકોને રળ છે. આલમખાન તથા વજી-ઉલ-મુલ્ક માંડ માંડ નાસી છૂટ્યાં અને યુરદાનપુર પહોંચી ગયા.

આમ ઈ.સ. ૧૫૪૫ માં મદમૂદ ત્રીમે સત્યાર્થમાં સ્વતંત્ર સુલતાન થયાં. એણે અફઝલખાન ખીંઆણીને વજીરપદે નીમ્યો તથા મુઘલદખાનને પોતા પાસે રાખ્યો.

આ સમયે યુજરાતના અમીરો મે સમૂહમાં વહેંચાઈ ગયા હતા. સ્થાનિક અમીરોને નેતા અફઝલખાન હતો તથા પરદેશી અમીરોને નેતા ખજાલ સફર ઉર્ફે ખુદાવંદખાન હતો. એ જન્મે યુગેપના આત્મેનિયાને કિશ્તિયત હતો અને ઈસ્લામ સ્વીકારી સુલતાન પાસે રહ્યો હતો. ખુદાવંદખાનનું કાસળ કાદી નાખવા માટે વજીર અફઝલખાને એને સુલતાન બહાદુરના ખૂનનો બદલો લેવા તથા ઈ.સ. ૧૫૪૮ ના પરાબપત્ર કલંક ધોઈ નાખવા દીવ ઉપર ચડવા આજ્ઞા કરી.

ઈ.સ. ૧૫૪૬ ના અપ્રિલમાં શરૂ થયેલો દીવનો ઘેરા નવેમ્બર સુધી ચાલ્યો, પણ પેચુંગીઝોએ મચક આપી તહિ. અફઝલખાન સુલતાનને બાઈ મુલ્ક ત્રેતા આવ્યો, પણ પેચુંગીઝોને ગેળા સુલતાનની હાવથીમાં પડતાં અને એક માણસ મરાઈ જતાં સુલતાન પાછો ચાલ્યો ગયો. દરમ્યાન તોપનો ગેળો પડવાથી ખુદાવંદખાન માર્યો ગયો અને એના પુત્ર મુદરંમ ઉર્ફે રમીખાને એનું સ્થાન લીધું. એણે પ્રમુખ હુલેલો કર્યો. પણ એમાં ઝઝારખાન નામનો સરદાર મર્યો દીવમાં પણ અનજ અને પાણીની તંગી જણવા લાગી. ગોવાયા એક પછી એક ટુકડીએ આવતી રહી. અંતે ગોવાયા ૬ કાઓ આવી પહોંચ્યો તેણે દીવના કિલ્લાનાં દારો ખેલી નાખી મેદાની કાઢાઈ લીધી. લીસ દળમરથી વધારે સંખ્યાના યુજરાતી લશ્કર સામે માત્ર પાંચ હજાર પેચુંગીઝે યુદ્ધમાં જીત્યાં. અને પાસે પુષ્પળા ખુવારી થઈ, પરંતુ અંતે વિજયથી પેચુંગીઝે ને વરી. ૬ કાઓએ વિજયતા ઉન્માદમાં સૌરાષ્ટ્રનાં સમુદ કાંઠાનાં ગામે લૂટી હજારો પ્રજાજનોની હત્યા કરી.

યુજરાતમાંથી ભગી છૂટ્યા અને અન્યત્ર આશ્રય લઈ રહેલા દરિયાખાન, ઈમદ-ઉલ-મુલ્ક તથા આલમખાને યુજરાતનાં આવી બગવો કર્યો, પણ એ હાથા અને શેરશાહ સરના દરબારમાં દિલ્હી નાસી ગયા સુલતાને એમને અભયદાન આપી પાછા ખેલાવ્યા. ઈમદ આવ્યો તેણે મહા જવા રળ માગી અને એ મળતાં એને સુરત જવા દેવામાં આવ્યો, જ્યાં ખજાલ સફર એને માત કર્યો.

સુલતાન આ સમયે માત્ર ૧૯ વર્ષનો હતો એટલે રાજ્યના અમીરો અને એના ઉપર અંકુશ રાખે તેવા શક્તિશાળી વજીરની જરૂર હતી. એણે મક્કામાં રહેતા બહાદુરના સમયના અસફખાનને બોલાવ્યો અને એણે રાજ્યમાં શિસ્ત પ્રસ્થાપિત કરી સુલતાની હકૂમત સ્થિર કરી આપી.

મહમુદનું ખુન : ઈ.સ. ૧૫૪૮ થી ઈ.સ. ૧૫૫૪ સુધી સુલતાનના રાજ્યનું તંત્ર વ્યવસ્થિત ચાલ્યું, પણ સુલતાન પોતે એશઆરામમાં સવિશેષ સમય વ્યતીત કરતો હતો. એના કૃપાપાત્ર હજૂર યુરહાન નામના એક જુવાનને એણે એક વાર ૬૫કો આપ્યો એટલે એણે સુલતાનને રાત્રે સૂતી પાત્રે એણે પીવાનું માગતાં એર પાઈ દીધું, પણ જીવ જતો નથી એમ લાગતાં એણે એની છાતીમાં ખંજ બુલાવી દીધું અને અંગરક્ષકોને બોલાવી કહ્યું કે સુલતાનનો હુકમ છે કે જે અમીરો અહીં આવે તેમને મારી નાખવા. યુરહાને અસફખાન તથા બીજા અગિયાર અમીરોને બોલાવી મરાવી નાખ્યા. માન ઇતિમાદખાન ગયો ન હતો તે બન્ની ગયો.

યુરહાન સવારે શાહી છત્ર માથા ઉપર રખાવી પોતે સુલતાન તરીકે બહાર થયો, પણ બન્ને અમીરો એની સામે આવ્યા અને શેરખાન બહીએ એને મારી નાખ્યો.

મહમુદશાહ બાલ્યવંધથી હલકા વિચાર અને આચારવાળા માણસો સાથે બેઠેલો એટલે રાજ્યપતિ થવા છતાં એ અમીરો વેદાનો કે વીરપુરુષોના સંસ્કૃતિ ન કરતાં હલકા માણસોને પોતાની સાથે રાખતો. પરિણામે વજીરો એનાથી નારાજ રહેતા અને વિશ્વાસ કરતા નહિ.

એનું આરોગ્ય પણ શિથિલ હતું. આલમખાનની મદદથી ઈ.સ. ૧૫૪૩ માં એણે ચાંપાનેર લીધું ત્યારે દરિયાખાનનો ખળનો તેમ જનાનો એના હાથમાં પડતાં, એ માત્ર ૧૭ વર્ષનો હતો છતાં, મિરાતે સિકંદરી કહે છે તેમ, એ જનાનામાં “પોતાની જુવાનીને દાદ” દેવામાં મશગૂલ થઈ ગયો અને ત્રણ માસ લગી બહાર નીકળ્યો નહિ. એના જનાનખાનામાં સેંકડો સ્ત્રીઓ હતી, નર્તિકાઓ હતી, પણ એની કોઈ બેગમ બાળકને જન્મ ન આપે એ માટે એણે ગર્ભપાત કરાવી નાખવા પણ આજ્ઞા આપેલી.

મહમુદશાહ બહુની સુરક્ષિત હતો. એણે રાજપૂત જમીનદારોના વાંટા ખાલસા કર્યાં સિરોહિ ઉંચર ધરમપુર રાજપીપળા વગેરેના રાજાઓ સુલતાનનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારતા હતા છતાં એમનાં રાજ્યો ઉપર પણ મહમુદશાહે હાથ આંખ કરી અને એમણે કરેલા બળવાને કડક હાથે દખાવી સેનાને એવી આજ્ઞા કરી કે “રાજપૂત અને કોળી કોમનું નામનિશાન જૂંસી નાખવું”. જેઓ રાજ્યની સેવામાં હોય તેઓએ એમના જમણા હાથ ઉપર એક ચિહ્ન રાખવું અને જે ન હોય તો એને તરત જ મારી નાખવો.”

એણે હિન્દુઓને ઘોડેસવારી કરવાની, પાઘડી ઉપર પોતે હિન્દુ છે એ સૂચવતું લાલ કપડાનું થીંગડું મારવાની, છત્રી ઝોઢવાની મનાઈ કરી. દીવાળી હોળી અને બીજાં પર્વો બિજાવવાની પણ મનાઈ કરી અને મંદિરોના ઘંટાનાદ બંધ કરાવ્યાં તથા પૂજા કરવાની પણ મનાઈ કરી.

ઈતિહાસલેખક લખે છે કે બ્યારે યુરહાને સુલતાનનું ખુન કર્યું ત્યારે હિન્દુઓએ એને તારણ-હાર માની લીધો, કારણ કે એણે એમને આ ત્રાસમાંથી છોડાવ્યા. મુસ્લિમોને ઉત્તરજન આપવા રખી-ઉલ-અવવલ માસની પહેલી તારીખથી ખાર દિવસ સુધી સુલતાન મહેમુદાવાદમાં ઉદ્દમ્યો આલીમો વગેરેની સલાહ ગ્રહીતો, એમને ભાતભાતનાં બોજનો પીરસવામાં આવતાં અને ઈલાહે-મિહાદુનથી એટલે પેગંબર સાહેબના જન્મદિવસને દિવસે પોતે દરખાસ લરી પોતે મક્કાના શેરીફનું પદ ધારણ કરી સહુને મિજબાની આપતો. એણે ખંજાતનું પરચણું વક્રે કરેલું અને મક્કામાં જતા લોકો સાથે

[અનુસંધાન પા. ૧૭ નીચે]

કચ્છનું પત્રકારત્વ*

શ્રી. સંજય પી. ઠાકર

કચ્છના તેજસ્વી અને ગૌરવપૂર્ણ પત્રકારત્વની ગર્ભ કાલ અને આજની રસપ્રદ-અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી

આજની સત્તાઓ પૈકી અખબારી આલમને, પત્રકારત્વ-ક્ષેત્રને ચોથી નજીર (ફોર્થ એસ્ટર) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પરથી જ કહી શકાય છે કે વર્તમાનપત્રોના વિશ્વની સ્વતંત્રતા શક્તિ સેવા અને સમર્થતાના મૂળ કેટલાં જિંદાં અને મહત્વનાં છે। પરંતુ એવ એટલું જ સાચું છે કે આજના ઝડપી અને આધુનિક યુગમાં અને એમણે ગળાકાપ સ્પર્ધા વચ્ચે સફળતાપૂર્વક અખબાર ચલાવવું સહેલું નથી. થોડી છપાઈ અને ન્યૂઝ પ્રિન્ટની જિંદગી કિંમત તાના અખબારનું તો ગળું જ ધૂંટી દેવા પૂરતાં છે. વર્તમાન કોમ્પ્યુટર-યુગમાં એક પછી એક નવાં અને વિસ્મયકારક પરિમાણો એવાં તો ધૂસતાં આવે છે કે ક્યારેક એમ થાય કે અખબારોનું ગળું દૂંપાઈ જશે. દુનિયામાં ઇલેક્ટ્રોનિક અખબારોનો પગપેસારો થાય છે. વીડિયો મેગેઝિન [‘લહેર’ વાદ છે ને?] આપણા ઘરમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં છે. ટેલિવિઝને હાંખોએને વાસી બનાવ્યાં છે, અંધજને માટે ભેલતાં છાંપાં ઉપરાંત તાળેતરમાં એણે વાંચી શકે તેવી ટેલિટેક્સ રચના રોયલ નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ બ્રાઈન-ડ્યુએ વિકસાવી છે, અદ્યતન યંત્રસામગ્રી પર અને આકર્ષક કાગળ પર અનેકરંગી છપાઈ થાય છે, સંદેશવ્યવહારનાં સાધનો અડધું કામ ભેટે ભેટે કરી આવે છે ત્યારે.....ત્યારે અખબારી આલમ અને એમણે ખાસ કરીને કચ્છની અખબારી આલમ જરીપુરાણી-આહિત ઓફ ડેઈટ-જરૂર લાગે, પણ એના ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળ ઈતરવળ અને ગૌરવપ્રદ છે. કચ્છમાં અત્યારે જે અખબારો પ્રગટ થાય છે તે કચ્છના પહાત વિસ્તાર અને ઓછી વસ્તી(૧૦.૫૦ લાખ)ને જોતાં બરાબર છે એમ લાગ્યા વિના ન રહે. કુલરકેપ પાના બેટલા કદનાં ‘ફેરફરિયા’ કહેવાતાં કચ્છનાં લઘુ અખબારોનો રોમાંચક અને તેજસ્વી ઇતિહાસ સૌને આનંદિત કરી ચૂકે છે। કચ્છના પત્રકારત્વની તવારીખ સુદીર્ઘ વિશિષ્ટ અને ગૌરવપૂર્ણ છે, જે ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર સુવર્ણાક્ષરે કંઠરાયેલ છે। કચ્છી પત્રકારત્વની ખામીઓ-ક્ષતિઓ અવશ્ય છે જ, પરંતુ એની ખૂબીઓ અને એનો પ્રગતિઆંક વિશેષ મહત્વનાં છે. કચ્છમાંથી અને કચ્છ બહારથી કચ્છ માટે પ્રગટ થતાં અખબારો-સામયિકોએ સાતું એવું ગળું કાઢ્યું છે અને ભવિષ્યમાં પણ સફળ ચશસ્ત્રી અખબારી કેડી કંઠરશે એવી શ્રદ્ધા છે.

સુરતના કવિ નર્મદનો ‘ગંડિયો’, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાબાઈનું ‘શુદ્ધિકાશ’ માસિક, ઇન્ડિયન સ્પૅરમા દેસાઈનું ‘ગુજરાતી (સાપ્તાહિક) (શરૂઆત તા. ૬ જૂન, ૧૮૮૦), ‘સુ’બઈ સમાચાર’ (દૈનિક) (શરૂઆત તા. ૧ જુલાઈ, ૧૮૨૨) એઓને ગુજરાતી પત્રકારત્વનો શુભારંભ કરનાર અખબારો-સામયિકો ગણાવી શકાય તેમ કચ્છના પત્રકારત્વનો શુભારંભ ‘કચ્છ દરબારી નજરે ખબર’થી આપાદ સુદ ૩ શુક્રવાર, સં. ૧૯૩૦, તા. ૨૬ મી જૂન, ૧૮૭૩ થી થયો એમ કહી શકાય। ગુજરાતી પત્રકારત્વના પિતામહ તરીકે શ્રી મોરદે ફરદોજી મર્ઝબાન ઓળખાય છે, તો દરબારી પત્રિકા (કચ્છ)ના પ્રથમ

* ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ દ્વારા ૧૯૮૮ માં ચોળાયેલ ‘કચ્છનું પત્રકારત્વ’ વિષયની નિબંધસ્પર્ધામાં ‘શ્રી કચ્છરબા છપલુલાલ ધાનકી પારિતોષિક’ને પાત્ર કરેલ શ્રી. સંજય પી. ઠાકરના નિબંધનો [તાબ્લ હમેશા સાથેનો] એક ભાગ.

પંચિક

પ્રકાશક મહેતા જગજીવન વી. મહાદેવને કચ્છી પત્રકારત્વના પિતામહ ગણી શકાય. આ જ અરસામાં કચ્છ બહારથી સર્જન પત્રકારત્વ ખેડતાર કચ્છના શ્રી દેવજી ભીમજીએ પણ ખાસ ઉદ્દેશ્ય કરવા લાગ્યા. સને ૧૮૬૫ માં ફેરાલામાં શ્રી દેવજી ભીમજીએ 'કેરળ મિયમ પ્રેસ' સ્થાપ્યું. ૧૮૮૧ માં આ કચ્છી તારકે મળ્યાયામમાં પ્રથમ પત્ર 'કેરળ મિયમ' સાપ્તાહિક કાઢ્યું. બીજું પત્ર 'મળ્યાયામ મનોરમા' છાપ્યું. મરોડીમાં 'કેરલ કોલિલ' કાઢ્યું, અંગ્રેજીમાં 'વેસ્ટર્ન' સ્ટાર' શરૂ કર્યું. કેટલાંક પુસ્તકો અને ધાર્મિક ગ્રંથો પ્રગટ કર્યાં. એમનું પત્રકારત્વનું કામ સ્વતંત્ર નિર્ભીક અને પક્ષપાતરહિત હતું. બીજી તરફ સન ૧૮૬૨ માં મુંબઈથી શ્રી ક્યારામ દેવારાએ સ્ટાન્ડર્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છપાવી 'કચ્છ સમાચાર' પ્રગટ કરેલું. એ હિપરાંત એમણે 'કચ્છી કાકો' તથા 'કચ્છી દોલ' નામનાં લઘુપત્રો પણ બહાર પાડ્યાં હતાં. 'કચ્છી કાકો' અને 'કચ્છ સમાચાર' નીકળીને જે શોરબેર મળ્યાવેલો તે કચ્છના 'પત્રકારત્વનું' નોંધપાત્ર ગૌરવ છે. કચ્છના બ્રહ્મ તંત્ર સામે વિરોધ તેમ ડોન્ડ્રેસના અભિયાનમાં એકાવાનો અવાજ આ પત્રોએ ઉપાડી લીધો હતો.

કચ્છ બહાર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસોનું આગમન થતાં પુસ્તકો અને અખબારો પ્રગટ થવા માંડ્યાં હતાં. કચ્છમાં પણ આવું વાતાવરણ ઊભું થતાં આ વાત કચ્છમાં પણ આવી પહોંચી. 'વાંચિ તે જીવવાય અને ભણે તે વાંચે' આ લાગણી કચ્છમાં વધતી ગઈ. આના પરિણામસ્વરૂપ ભૂજ નગરમાં સૌ-પ્રથમ દરબારી છાપખાનું નખાડ્યું. કચ્છનું સૌ-પ્રથમ વૃત્તાત્ર 'કચ્છ દરબારી બહેરખખર' સન ૧૮૭૩ થી શરૂ થયું, કચ્છ રાજ્ય-સંચાલિત આ પત્ર દરબારી ઓફિસો અને કચેરીઓને પહોંચતું કરવામાં આવતું. સિવાય કોઈ વકીલ વગેરેને અને ખાનગી આસામીઓને આ પત્રપાત્રિક લેવાની ઈચ્છા હોય તેણે રેવન્યુ કમિશનરના તરફ વર્ષ એકની કોરી ૧૨ (બાર) લવાજમ અને ટપાલખર્ચ જુદું ભરવાથી એ મળવાની વ્યવસ્થા ચોક્કસ. પછી એ ચાલુ પત્રના તા. ૧૪-૫-૧૮૭૬, પૃ. ૪, અંક ૨૩ માં બહેરખખર નં. ૧૨૪ છપાઈ તેમાં છાપખાના સાથે નવા આવેલા ટાઈપનું છાપખાનું ચલાવવા શ્રી કાલિદાસ લક્ષ્મીશંકરની નિમણૂક થયાના ખબર અપાયા. એના તા. ૨૬-૫-૧૮૭૭ ના એક અંકમાં જે કોઈ હરકતવળું લખાણ નહિ હોય તે એની ખાનગી બહેરખખર છાપવાની બહેરાત પણ થઈ. એની છપામણી એક ફેરાની ચાર લીટીની કોરી ૧ (એક) અને એ વધારે વખત છપાવે તો બીજી ફેર અડધી કોરી એમ દર નક્કો થયો. 'કચ્છ દરબારી બહેરખખર' કચ્છના પત્રકારત્વની વિશિષ્ટ અને સૌ-પ્રથમ પ્રકાશિત થનાર પત્રિકા ખરી, પણ એમાં ફક્ત રાજ્યના સત્તાવાર હેવાલોને જ સ્થાન અપાતું, મુક્ત પત્રકારત્વને સ્થાન નહોતું! કચ્છના રાજ્યની વિરુદ્ધનાં કોઈ લખાણો પ્રસિદ્ધ થતાં નહિ.

'કચ્છ દરબારી બહેરખખર' નામ બદલાઈ આ પત્ર તા. ૧૩-૬-૧૮૭૭ થી 'કચ્છ રાજ્યપત્ર' -Kutch Darbari Gazette નામે પ્રથમ વાર ટાઈપમાં છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયું. સન ૧૯૪૮ લગી, આઝાદી બારી ત્યાંસુધી એ એમ ચાલુ રહ્યું. તા. ૧૩-૬-૧૮૭૭ ના અંકમાં મુશ્કેલી ખાતાની એક જા.ખ. નં. ૬૨૪ આપવામાં આવી, જેમાં દરબારી છાપખાનામાં પુસ્તક છપાવવાની દસ્તુરી ફીની બહેરાત આપવામાં આવી એ સમજવા બેની છે. 'દારમ એટલે કુવરકેપ બંને બાજુ છાપેલું તે બાંધવું. ગ્રેટ પ્રાઈમર અને પાઈક અક્ષરથી છાપેલા દરેક દારમે કંપોસની કોરી ૨૦, ચુબરાતી ગ્રેટ પ્રાઈમરના કલના બાળપોથી ટાઈપ કંપોસની કોરી ૨૨, એટલે રૂ. ૬; નાના મોટા હેડીંગ અક્ષરથી છપામણી કોરી ૨૦, ટેમ્પલનું કામ એટલે રૂબીંગ આકેલાની કોરી ૨૪; કંપોસ ફો હિપરાંત દર સેંકડે છપામણી કોરી ૪, પાંચસો સુધી; હબર સુધી સેંકડે કોરી ૩ અને હબર હિપર કોરી ૨. કાગલ તથા બંધામણી ખર્ચ છપાવનારને શિર; ચોપાનીયું છાપવા ચાલુ ગ્રાહક તરીકે સરતેથી કામ કરી દેવાશે.'

આ બહેરાત પરથી ત્યારની ભાષા, છપાઈના ભાવ-તાલનો ખ્યાલ આવે છે. 'કચ્છ રાજ્યપત્ર'ની નકલો આજે પણ અમુક રસ ધરાવતા સંગ્રહો પાસે સચવાયેલી પડી છે.

ભૂજના આ પ્રેક્ષામાંથી 'કચ્છ રાજ્યપત્ર' છપાવા ઉપરાંત શરૂ થયેલાં એમાં કેટલાંક મળતાં પુસ્તકો છપાયાં છે, પરંતુ પછીથી એ જમાનાની તાસીર મુજબ રાજ્યનીતિ સંકુચિત રહેતાં કચ્છમાં એ પ્રેક્ષાનો બહેર હિતમાં વિકાસ ન થયો. રાજ્યમાં અન્ય કોઈને બહેર પ્રેસ નાખવાની છૂટ ન આપાઈ. સન ૧૯૪૭માં આઝાદી આવી ત્યાં સુધી કચ્છમાં દરબારી પ્રેસ સિવાય કોઈ પ્રેસ નાખાયું નહિ. સન ૧૯૪૮ પછી આ દરબારી પ્રેસ લોકતાંત્રમાં સરકારી બન્યું. બાદમાં એને રાજકોટ ખસેડવામાં આવ્યું ત્યાંલગી એ ભૂજમાં ચાલુ રહ્યું. આ રીતે સન ૧૯૪૮ સુધી કચ્છમાં પત્રકારત્વ અને પ્રેક્ષાની રિચાત પરાધીન રહી.

આઝાદી પહેલાંના સમયમાં કચ્છની લાઈબ્રેરીઓમાં કચ્છ બહારથી જે વર્તમાનપત્રો આવતાં તે પણ અમલદાર વર્ગની પસંદગીનાં જ આવતાં એવો ઉલ્લેખ શ્રી ખીમજી હરજી કાંબાણીના પુસ્તક 'શ્રી કચ્છાધિપતિ પ્રત્યે વિદ્યામિ' (તા. ૧-૫-૧૯૦૩)ના પાના નં ૧૩૫ ઉપર વાંચવા મળે છે. કચ્છમાં આ પરિસ્થિતિ વધતે જાયે અંશે આઝાદીના આગમન પર્યંત લગ્યાયા કરી.

આઝાદી પહેલાં કચ્છમાં બે પ્રેસ નાખવાની રાજ્ય તરફથી મનાઈ હતી, છતાં કચ્છના પત્રકારોએ કચ્છ બહારથી અખબારો પ્રગટ કરી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં જે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે તે ચિરસ્મરણીય છે. કચ્છના કંઈક પત્રકારોને કઠિન પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે, જુદામ સહન કરવા પડ્યા છે. આઝાદી જંગ સમયે અખબાર પરના નિયંત્રણ સામે 'શ્રી કચ્છી પ્રજાજીય પરિપત્ર' સમયે સમયે સખત વિરોધ દર્શાવેલો હતો. કચ્છના પત્રકારોનું સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં પ્રદાન મહત્વનું રહેલું. [આ વિશેની વિસ્તૃત વિગત 'પંચિક'ના ફેબ્રુઆરી '૯૦ ના અંકમાં 'સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને કચ્છી પત્રકારો' એ લેખ હેઠળ આપી હતી તેથી અહીં એની રજૂઆત કરી નથી.] એ સમયના પત્રકારોની ખુમારી-નીરતા અજબ હતી! આઝાદી જંગમાં પોતાની સમર્થ કલમનો આશરો લઈ જૂનમાર શ્રી જગનલાલ ભટ્ટનીશ્વર મહેતાની વાદમાં કચ્છમાં આજે પણ એમના નામની વ્યાખ્યાન-માળા ચોળાય છે. છેલ્લે, જાણીતા ગુજરાતી ખગોળશાસ્ત્રી ડૉ. જે. જે. રાવળનું પ્રવચન ભૂજ મધ્યે તા. ૨૩ જુલાઈ '૮૮ના ચોળાઈ ગયેલું. આવા નામી પત્રકારોમાં શ્રી ફલશંકર પટ્ટણી, રસિકલાલ જોશી, ગુલામશંકર અમૃતલાલ ઘોળકિયા, કલ્યાણજી લાલજી વાસ 'શ્રેયસ' (કવિશ્રી નિરંજનજીના લંબુચંદુ), અરજુન જગજીવન ભટ્ટ, પ્રાણલાલ શાહ વગેરે જેના કંઈ કેટલાયે કચ્છી વીરોનો સમાવેશ થાય છે. કચ્છ રાજ્યની ખફૂંતી વહોરી લઈને કચ્છના પત્રકારોએ પોતાનો અખબારી-ધર્મ આઝાદીજંગ દરમ્યાન બળાઓ એ પ્રેરક અને રોમાંચક છે! જે કાર્ય 'ભૂમિપુત્ર' 'મુખર્ષી સમાચાર' કે 'નવજીવને' કરેલું તેવું જ કાર્ય કચ્છના અખબારોએ બહારથી પ્રગટ થઈને ગૌરવથી કરેલું. કચ્છી પત્રકારોનાં ખમીર-રાખૂંદ્રે અને સ્વાતંત્ર્ય માટેની શિસ્તગદ લડતના સાક્ષી તરીકે કેટલાંક જૂનાં અખબારો અને જુઝર્ પત્રકારો આજેય આપણી વચ્ચે છે એ ગૌરવાનંદની વાત છે.

કેટલાંક જૂનાં અખબારોનાં નામે સ્મરી લઈએ કે જે કલાય આજે અખબારી આલમમાંથી વિલીન થઈ ગયાં છે. જૂના અખબારના નામે શક્ય છે કે ફરીથી હાલમાં કોઈ અખબાર શરૂ થયું હોય. શ્રી ખિદારીલાલ અંતાણીએ 'ઝંઝીયાર વોઈસ', શ્રી કુંગરસંહ હરિદાસ ગઢાઈએ મુખર્ષી 'ભાટિયા યુવક' પ્રગટ કરેલાં. ગુજરાતનું પ્રથમ કક્ષાનું સાહિત્યિક સામયિક ચણાવી શકાય એ 'સરસ્વતી શંખર' માસિક ૧૮૯૬ ના જુલાઈમાં શ્રી જીવરામ અજરારમ ગોરે અમદાવાદમાં છપાવી શરૂ થયું.

પંચિક

હતું. 'કચ્છમિત્ર'ના પ્રારંભથી પોતાના જીવનના અંત સુધી 'કચ્છમિત્ર'ને ઉમદા સેવા આપનાર પત્ર-
કાર શ્રી દેવરામ ડી. વરુએ પ્રકાશિત કરેલ 'કરિયા ક્ષત્રિય પ્રકાશ' કેમ જુલાય ૬ આ સિવાય ૬. જાન્યુઆરી
'તરુણ કચ્છ', 'કચ્છ કાંતિ', 'કચ્છ વિજય', દેવશી નરશી કારાણીયું 'સલાહકાર', શ્રી લાલજી મુ.
જ્યેશ્ઠીયું 'નૂતન કચ્છ', શ્રી મોહનલાલ વરુનું 'જગત કચ્છ', 'કચ્છી ભોમ' 'સત્યુગ' 'વતન' આઝાદ
કચ્છ' (પછીથી 'કચ્છધરા' બન્યું), 'રણકાર', 'ચેતના', 'ધ્વનિ', 'સુરખાલ' વગેરે પણ ઉલ્લેખનીય છે.
શ્રી નાનજી લાલજી પરમારનું 'કચ્છ સુદર્શન', કાસિમ શાહ 'દર્દ'નું 'મુસ્લિમ યુવક' વગેરે કેમ જુલાય ૬
'જગત કચ્છ'ના વિશેષક તરીકે 'પ્રાણલાલ શાહની હૃદયારી' પુસ્તક શ્રી મોહનલાલ વરુએ ૧૯૬૧ માં
પ્રકાશિત કરેલ તે ચર્ચાર્પદ રહેલાં. 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક સાથે સંકળાયેલા, સંખ્યાગણ અતિહાસિક
નવલકથાઓના લેખક ખ્યાતનામ ડૉક્ટર નારાયણ વિશ્વનજી પણ કચ્છી નરરત્ન હતા.

જેમ ગુજરાતી અખબારોનો ઇતિહાસ શતાબ્દી પૂર્વેનો છે તેમ કચ્છી અખબારોનો ઇતિહાસ
પણ શતાબ્દી પૂર્વેનો જ છે. સન ૧૯૨૧ માં 'સૌરાષ્ટ્ર' શરૂ કરી શ્રી અમૃતલાલ શેઠે સૌરાષ્ટ્ર
જૂમિ પર પ્રહાર કરેલા તેમ કચ્છનાં અનેક અખબારોએ આઝાદી માટે શંખનાદ કર્યો હતો. ૪૬
વર્ષના 'પીઠ' થયેલા 'કચ્છમિત્ર' રાષ્ટ્રીય દૈનિકની શરૂઆત 'મિત્ર' નામે સન ૧૯૪૪ માં કરનાર મહા-
રથીઓ હતા શ્રી લીલાધર પાસુ શાહ, દેવજી ખીમજી શાહ, હંસરાજ ડી. શાહ અને ત્રંજુભાઈ પુનશી,
પણ શ્રી અમૃતલાલ શેઠે સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટ દ્વારા 'કચ્છમિત્ર'ને જે રીતે જીવંત રાખ્યું તે તો અદ્ભુત છે.
'જ્યાં જ્યાં વસે એક કચ્છી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ કચ્છમિત્ર' તેમ વિશ્વમાં કચ્છી વર્તુળોમાં 'કચ્છમિત્ર'
અત્યારે પહોંચે છે. 'મિત્ર' સાપ્તાહિકના સ્વરૂપે પ્રગટ થનાર 'કચ્છમિત્ર' સૌ-પ્રથમ દાદર (મુંબઈથી)
પ્રગટ થયું. એ પછી 'કચ્છમિત્ર'ના નામે ત્રિસાપ્તાહિક અને દૈનિક એમ થોડાં વર્ષ મુંબઈથી ચાલુ
રહ્યા બાદ સન ૧૯૫૨ થી આ દૈનિક કચ્છના પાટનગર જૂનમાંથી એકધારું પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. સન
૧૯૫૫ માં આ માતૃગર અખબાર 'સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટ' સાથે જોડાયું એ પછી એના વિકાસની ગતિ ઝડપી
બની છે, એના ફેલાવો કંટકે ને જુસકે વધતો જ રહ્યો છે. કચ્છના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચી જવા
ઉપરાંત કચ્છ બહાર વસતા કચ્છીઓ સુધી આ અખબાર ઝડપથી પહોંચે છે. વીસેક લાખ કચ્છીઓ
વિશ્વમાં પથરાયેલા છે તેમની વચ્ચે કડીરૂપ અન્ય અખબારો સાથે 'કચ્છમિત્ર' મહરવનો ભાગ ભળે છે.
'કચ્છમિત્ર'ની શરૂઆતના સમયે એમાં મુખ્યત્વે ક.વિ.ઓ. જ્ઞાતિના સમાચારો અને સમાહિત પ્રમાણમાં
કચ્છના અને દેશના અન્ય સમાચારો છપાતા, એ પછી એને સમગ્ર કચ્છનું મિત્ર બનાવવા નાના
કદના 'કચ્છમિત્ર' ત્રિસાપ્તાહિક તરીકેનું નવું સ્વરૂપ અપાયું.

'કચ્છમિત્ર' કચ્છનાં વર્તમાનપત્રોમાં ફેલાવાની દૃષ્ટિએ સૌથી આગળનું સ્થાન ધરાવનાર દૈનિક
છે. સન ૧૯૮૦ માં એનો ફેલાવો ૧૧,૦૦૦ નકલ હતો, આજના છેલ્લા પ્રાપ્તિક મુજબ એનો ફેલાવો
સૌથી વધુ ૨૫,૦૦૦ નકલથી ઉપર, છે! કુકાળની વણગારને લીધે ગુજરાતનાં 'બીજી' અખબારોનો
ફેલાવો જ્યારે ઘટતો હતો ત્યારે 'કચ્છમિત્ર'નો ફેલાવો ચાર વર્ષમાં ૭ હજાર નકલ જેટલો વધ્યો
હતો! આ 'કચ્છમિત્ર'ને કચ્છનું ખ્યાતનામ કરવામાં એના તંત્રીઓ પત્રકારો અને સંચાલકોએ
મહત્વનું કાર્ય કરેલું છે. 'મિત્ર' સાપ્તાહિકના તંત્રી હતા શ્રી શરદ શાહ, એમાંથી 'કચ્છમિત્ર'નો
જન્મ થતાં એના પ્રથમ તંત્રી અન્યા શ્રી પ્રાણલાલ શાહ (હૃદયારી ભાગ્યે જ ચૂકેલા ચર્ચાર્પદ કચ્છી
પત્રકાર). થોડા માસ પછી એઓ નિવૃત્ત થતાં એના તંત્રીપદે શ્રી નવીનભાઈ હ. અંબારિયા નિભાયા.
શ્રી નવીનભાઈ અત્યારે 'કચ્છ જાગૃ' સાપ્તાહિક ચલાવી રહ્યા છે. 'કચ્છમિત્ર'ની આગેકૂચ અને એની
લોકચાહનાથી પ્રેરાઈને એના માલિકોએ એને ફુલ સાઇઝનું દૈનિક બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને 'કચ્છ-

મેત્ર' તારીખ ૧૫-૮-૫૦ થી કુલ સાઈઝનું દૈનિક બન્યું. એના તંત્રી તરીકે એ વખતના મુખ્યના હિન્દુસ્તાન દૈનિકના મદદનીશ તંત્રી શ્રી રસિકલાલ જોશી નિમણાયા. થોડા સમય પછી શ્રી રસિકલાલ જોશી છૂટા થઈ ફરી 'હિન્દુસ્તાન' પત્રમાં જોડાતાં એ સ્થાન પર ગુજરાતના સુવિખ્યાત પત્રકાર (સ્વ.) શ્રી રવિશંકર મહેતા નિમણાયા હતા.

[ક્રમશઃ :]

૧. એસવાળ ફિગિયું, મુન્દા (કચ્છ)-૩૭૦૪૨૧

અનુસંધાન પા. ૧૨ થી]

મેક સરાઈ બંધાવેલી તથા ત્યાં મદદો પજી ચાલુ કરેલો. વટવાના સેવદો તથા બીજાં મુસ્લિમ ધર્મ-ધાનોને એણે ધન અને ધરા આપેલાં.

મહમુદશાહ એના પૂર્વજો જેવો વીર હતો તેમ એના ઇતિહાસલેખકો કહે છે, એ અમીરોની પકડમાંથી છૂટવા બારીમાં દોરડું બાંધી બનરી બંધુકા બાગી ગયો હતો. ચાંપાનેરમાં એણે હલ્લા રખતે મરદાનગી બતાવી હતી, પણ દીવના ધેરામાં તોપનો એક ગોળો એની છાવણીમાં પડતાં એ રત જ અમદાવાદ આવતો રહ્યો હતો.

મહમુદશાહે એનું પાટનગર મહેમદાવાદ રાખેલું ત્યાં એણે છ માઇલના વિસ્તારમાં આહુખાના એટલે મુશ્કેલ બનાવ્યું હતું અને ત્યાં સત્ર સ્વસ્થવાન યુવતિઓ દ્વારા વેચાણ થતાં વૈભવવિલાસનાં સાધનો વેચવા દુકાનો કરી હતી. ઝાડનાં થડો ઉપર મખમલ અને કિનખાખ મઢી સ્વર્ગ ખડું કર્યું હતું. રાત્રે એ હરણોનો એની ઉપાંગનાઓ સાથે શિકાર કરતો.

આ સુલતાનના સમયના અમીરો તથા સરદારોની વિગતો આ પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે, પણ એટલું તોષણુ આવશ્યક છે કે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે અનુભવી વફાદાર અને રાજનીતિસ પુરુષો એની પ્રેલામાં હતા છતાં એણે સર્વેનો વાત કરાવી ગુજરાતની સહનતને પાળી બનાવી દીધી હતી.

મહમુદશાહના સમયમાં છેલ્લું તોષણાત્ર મસ્જિદો કે મકાનો બંધાયાં નથી તેમ એ સમયના શિલા-લેખો પણ મળતા નથી. અમદાવાદની ખાસ અગ્રરમાં 'શાહ ખુવ સૈયદ ચિશ્તીની મસ્જિદ' નામે ઓળખાતી મસ્જિદ ચીમનના પુત્ર નીખાત ફરહત મુકે ઈ.સ. ૧૫૩૮ માં બંધાવાનો માત્ર શિલાલેખ છે. કે. 'ઓબ્સ', ટાઉનહોલ સામે, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

સ્થાપના : તા. ૧૧-૧૦-૨૭

ફોન : ૫૫૩૨૯૧/૫૫૮૩૫૦

ધી બરોડા સિટી કો-ઓપરેટિવ બેન્ક, લિ.

રજિ. ઓફિસ : સંસ્થાવસાહત, રાવપુરા, વડોદરા-૩૬૦૦૦૧

શાખાઓ : ૧. સરદારભવન, બુથુગિલી બાગ પાસે, ટે. નં. ૫૪૧૮૨૪

૨. પથરજેટ પાસે, ટે. નં. ૫૪૧૬૩૧

૩. ક્લેટગંજ, ચચની સામે, ટે. નં. ૩૨૬૩૬૪

૪. સરદાર છાત્રાલય, કારેલીબાગ, ટે. નં. ૬૪૮૧૨

દરેક પ્રકારનું બેન્કિંગ કામકાજ કરવામાં આવે છે.

મેનેજર : કાંતિભાઈ ડી. પટેલ

મંત્રી : ચંદ્રકાંતભાઈ ચુ. પટેલ

પ્રમુખ : કાંતિભાઈ પટેલ

પથિક

જુલાઈ/૧૯૬૦

૧૭

ડૉ. આર્નોલ્ડ ટોયમ્બી : ધર્મવિચાર

અનુ. : શ્રી. કેવેશ ભટ્ટ

[પ્રખર ઈતિહાસવિદ ડૉ. આર્નોલ્ડ ટોયમ્બીના પુસ્તક “એ હિસ્ટોરિયન ઓફ યુરોપિયન ઈસ્ટિમિન્ટ”નું પ્રકરણ ૧૮ સાંપ્રત સમયને અત્યંત સંબંધિત છે. “ધી રિલિજિયસ આઉટ-લુક ઈન એ ટુવેન્ટીથ સેન્યુઅરી વર્લ્ડ”નો સારસંક્ષેપ અહીં ઉપરિચિત છે.

વિશ્વની એ મહાસત્તાઓ અસ્ત્રો-શસ્ત્રો સીમિત કરી રહી છે. પશ્ચિમ યુરોપે જ્યારે આર્થિક એકતાના વર્ષોજૂના અનુભવને આગળ વધારી રાજકીય એકતા ભણી જોવા માંડ્યું છે ત્યારે ડૉ. ટોયમ્બી જોવા આર્ષદ્રષ્ટાનાં વિધાનો કેટલાં સચોટ ખને છે એ જોવાનો આ ભાવાનુવાદનો હેતુ છે.]

છેલ્લાં એ પ્રકરણોમાં આપણે આધુનિક પશ્ચિમ જગતમાં, એમ કહો કે, જૂના થઈ ગયેલ ધર્મો અંગ્રેજા વિચારોનું ગાન લઈ રહેલ થોડા ખ્યાલોની વૈચારિક પ્રક્રિયાઓની વાત કરી રહ્યા હતા. આમાં પણ ત્રણ ખ્યાલોએ ખાસ કરીને આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું : રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર, કલ્યાણ-રાજ્યને વિચાર તથા ટેકનોલોજી. આપણે એ પણ જોયું કે આમાંનાં એ વિચારો—રાષ્ટ્રીયતા તથા ટેકનોલોજીની ઉપયોગિતાના વિચારો—લગભગ ચરમ સીમાએ પહોંચી ગયા છે, જ્યારે કલ્યાણરાજ્યના ભાવિ અંગે વિચારવાનો હલુ આજનાં બરો.

વૈશ્વિક કલ્યાણરાજ્ય હાલના સંકુચિત રાજ્યના ખ્યાલ કરતાં જુદું પડે છે. હાલના રાજ્યને પહેલો અને મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એવો છે કે અન્ય સંકુચિત રાજ્યોથી પોતાના સીમાડા બચાવી, પોતાની પ્રજાનાં હિતો, ખીલ હરીફોના ભોગે પણ, વધારવાનો પ્રયત્ન કરવાનો, પણ જોના કોઈ હરીફ છે જ તેવી માન્યતા ઉપર સ્થપાયેલ કલ્યાણરાજ્યને પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવવા કરતાં સમગ્ર માનવજાતનું કલ્યાણ કરવાનો જ મુખ્ય હેતુ બની રહે ને ? એમ કહો કે સમગ્ર માનવજાતનાં હિતોના સંવર્ધન માટે એ વૈશ્વિક કલ્યાણરાજ્ય સમર્પિત છે, પણ દુનિયાનો નિયમ છે કે જે વસ્તુઓની ઉપયોગિતા છે તેને માટે કિંમત પણ ચૂકવવી પડે છે. પાશ્ચાત્ય જગત કે જ્યાં આધુનિક ટેકનોલોજીએ એ સ્થળોના અંતરને ઝોણું કરી દીધું છે ત્યાંથી જો આ વૈશ્વિક કલ્યાણરાજ્યની સ્થાપના થવાની હોય તો નત્રી રાજકીય સંસ્થા સરસ્ત વિશ્વમાં પથરાયેલ માનવજાતને એવી ઘણી રીતે આશીર્વાદરૂપ થશે. જીવતાં જીવોમાં કેટલાંક નાનાં કલ્યાણરાજ્યો, જે થોડે ઘણે અંશે મર્યાદિત માત્રામાં લાભ લાવી શક્યાં હતાં તે, હવે ઘણા મોટા ફક્ત ઉપર મળી શકશે. આ આશીર્વાદ એ ખીલું કાંઈ નહિ, પણ સલામતી અને આ સલામતી માટે ચૂકવવાની કિંમત એ સ્વતંત્રતા. જો આ લગાનક યુગમાં વિશ્વકક્ષાએ કલ્યાણરાજ્યના ખ્યાલને સાકાર કરવો હશે તો સ્વતંત્રતાના ભોગે પણ સલામતીને ખરીદવાની સમગ્ર દુનિયાની જાગૃતિ અને તૈયારી આવશ્યક થઈ પડશે.

પાશ્ચાત્ય અસરથી પ્રભાવિત આ વિશ્વમાં ૨૦ મી સદીના મધ્યમાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ પરિબળો તો જરૂર સ્વતંત્રતાની વિરુદ્ધમાં અને નિયમ તથા અંકુશોની તરફેણમાં કામ કરી રહ્યાં છે. આ પરિબળો અત્યંત જોરદાર તથા સાતત્યશીલ અને વ્યાપક છે. આ પરિબળો, જેને કારણે સ્વતંત્રતા ગોણુ ગણાય છે તે, છે સલામતી માટેની જરૂરિયાત, સામાજિક ન્યાય માટેની માંગ તથા ઉચ્ચતર જીવન-ધોરણ માટેની ઇચ્છા.

ઈ.સ. ૧૯૪૫ થી અણબુગના ઉદય સાથે અણુવિજ્ઞાનના અણુકાર તજજ્ઞોની સ્વતંત્રતા સલામતીના નામે જે ખમમાં મુકાઈ એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. અલખત, અણુવિજ્ઞાનના તજજ્ઞો, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને પ્રાયોગિક સંશોધકોના વાણીસ્વાતંત્ર્ય ઉપર વિવિધ સરકારોના અંકુશો અને ખાસ કરીને અણુ-

વિજ્ઞાનવિશ્વકથ અર્થાન્-વિચારણાની એમની સ્વતંત્રતા ઉપર સરકારોનાં નિયંત્રણો એ જાહેર સલામતી માટે ઘણાં બધાં જરૂરી નિયંત્રણોમાંનું એક છે. રાજકીય મુસદ્દેગીરી કદાચ અણુ-આણુધૈતી થનાર વિશ્વયુદ્ધના જોખમને લગભગ નશીલત કરે અને અણુવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અસ્ત્ર-શસ્ત્રોમાં ન કરતાં રચનાત્મક કાર્યોમાં કરી, માનવજનની ભૌતિક સુખાકારી વધારી માનવકલ્યાણમાં વધારો કરવામાં સફળ પણ થાય, એમ છતાં પણ અણુશસ્ત્રો થોડાં કે કદાચિત્ સંહારક ઉપયોગની શક્યતાના કારણે કંડક જાહેર અંકુશો તથા એના ઉ-યોગ અંગેના નિયમ તો આવશ્યક બની રહેવાના. આજથી ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં શૌભાયેલ વરાળથી ચાલતાં ઉપકરણોને જ દાખલો લો. આમ જુઓ તો માણુસની યંત્રો ઉપરની સત્તાના ક્ષેત્રમાં એ સમયે વરાળથી ચાલતાં ઉપકરણો સિવાય કશું ન હતું, પણ આ યંત્રો સામે જાહેર સલામતીના નિયમ તો બનાવવામાં આવ્યા છે. આમ, અણુશક્તિને ફક્ત શાંતિ માટે કે કલ્યાણ માટે પણ વાપરવામાં આવે તોપણ સલામતી માટેના ધારાઓની નેસ્તનાબૂરી તો શક્ય નથી, આંતરથી જીલકું, આ સલામતી-ધારાઓના અંકુશની સખનાઈ માણુસજાતની કુદરતનાં ભૌતિક પરિબળો ઉપર વધતી જતી સત્તાને સમતર વધતી રહેવાની અને ૨૦ મી સદીના આ અર્ધ જાગે જ્યારે માણુસ કુદરત ઉપર હિતરોતાર વધતી ઝડપે કાબૂ મેળવી રહ્યો છે ત્યારે અંકુશો પણ એટલી ગતિથી વધવાના.

હાલના સમયમાં જે સલામતીનાં કારણોસર મનુષ્યની આ યાત્રિક સત્તાને અને સ્વતંત્રતાને નિયંત્રિત કરવાની તાતી જરૂરિયાત માટેના કોઈ નમૂનારૂપ દાખલા જોવા હોય તો આજની દુનિયાના રસ્તા એનાં પ્રતીકરૂપ છે. એ સમાજની સુખાકારી માટે અને વ્યવહાર માટે વધતા જતા વાહન-વ્યવહારોને કારણે અત્યંત મહત્વના બની ગયા છે. જેમ જેમ વાહનોની ઝડપ સખ્યા તથા ગતિને કારણે અકસ્માતોની માત્રા વધતી જાય છે તેમ તેમ જાહેર રસ્તાઓ ઉપરના વહન ચલાવવાના નિયમ વધુ વ્યાપવાળા તથા કંડક બનતા જાય છે. જૂતકાળમાં થોડા ગાડી કે બળદગાડીના સમયે આવા નિયમોની કોઈ જરૂર ન હતી. એ જમાનામાં પ્રશ્ન એ નહોતો કે અકસ્માતો કેવી રીતે નિવારવા, કારણકે જે કોઈ થોડાગાડી બળદગાડી સાથે અથડાઈ જાય તોપણ કોઈ મમખતાર અકસ્માત ન થતો. ખરેખર તો યાંત્રિક યુગમાં પ્રશ્ન એ આવ્યો કે મોટા જથ્થાના મલ તરવિત ગતિથી કેવી રીતે મોકલવો. આ પ્રશ્નને ઉકેલ તો યંત્રો દ્વારા ચાલતાં વાહનોથી મળ્યો, પણ એણે અકસ્માત જેવા નવા પ્રશ્ન જોલા કયાં અને હવે અકસ્માતો કંડક નિયંત્રણ વિના અટકાવી શકાય એમ પણ નથી.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના પ્રાધાન્યવાળા સમાજમાં, માની લો કે, યુદ્ધને સંપૂર્ણપણે નિવારી શકાય છે તોપણ ફક્ત કારખાનાં કે માર્ગો ઉપર થતા અકસ્માતો અને એના કારણે થતાં નુકસાન કે વિનાશ એકલાની સામે જ સલામતી રાખવાની છે એવું નથી. (મોપાલ ગેમ્સ ટ્રુજેડી...ને યાદ કરાએ) ખીજાં જોખમો સામે સલામતી જરૂરી છે એના ઉદાહરણમાં નોકરો દ મ્યાન કે નિષ્ક્રમ થયા પછી માંદગીથી અશક્ત થઈ જવાય એ છે. દવાઓની શોધો અને એનાં વધતા જતા સફળ ઉપયોગોને કારણે અનુષ્ઠાન સંસ્કારો આબુ વધે છે અને તેથી ઘડપણમાં પેન્સનની જરૂરિયાત જીભી થઈ છે, જેના બાર સમાજ ઉપર આવ્યા વિના રહેવાનો નથી. દૂકમાં, ફરજિયાત જાહેર લીમા જેવી યોજનાઓ દ્વારા કર્મચારીઓ સંચાલકો વગેરેને એ બોલો વેડવો પડે છે કે કદાતાઓએ કર આપીને ઉઠાવવો પડે છે. સામાજિક ન્યાય માટે કરનો જીઓ દર તથા વિવિધ આવક-બૂથોનું યોગ્ય વર્ગીકરણ વહુ આવશ્યક છે. ૨૦ સદીમાં પાશ્ચાત્ય વિશ્વમાં આ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા જુદાં જુદાં વેતન-પદ્ધતિ

માંગળ્યોની વિશ્વવાદિતા ઝોછી કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ, જાહેર નાણાં દ્વારા જાં સામાજિક સેવાઓની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવે છે. માંદગી કે ઘડપણમાં વીમાના વળતર અંગે સમાજસેવાઓ વહેરે તો ખાનગી આવકની જાહેર સંરક્ષા દ્વારા ફરજિયાત ફેરવકેયણીના થ નમૂનાઓમાં નમૂના છે. આની બીજી બાજુએ શું થાય છે એ જોઈએ. કરદાતાની વૈયક્તિક આવક કર આપ્યા પછી રહેતી ખચત કે જે એ વાપરી શકે કે રોકી શકે તેમાં ઉત્તરોત્તર ઘટાડો થતો જાય છે.

સલામતીના નામે કે સામાજિક ન્યાયના બહાને સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ, આમ જુઓ તો, થ માટી માત્રામાં છે, પણ એનાથી વધુ હાંબા ગાળાનાં નિયંત્રણ ભૌતિક જીવન-ધોરણને જોડે લ જવાની માગણીને કારણે હશે. જીવન-ધોરણના વિષયમાં અતિ આવશ્યક અને ગર્હિત માગણી કે એ કે એને જોડું લઈ જવા કરતાં એને ટકાવી રાખવું અને આપણે યાદ કરીએ કે ઈ.સ. ૧૯૫૬ ૨ સમગ્ર મનુષ્યજાતિના પોણા ભાગ જેટલા માટા ભાગનું જીવન-ધોરણ જૂનમર-રેખાથી થોડે ઉપરથી વ કાંઈ ન હતું. ધારો કે ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધનું જોખમ થઈ ગયું છે અને અણુશક્તિનો સમગ્ર ઉપયોગ માનવકલ્યાણમાં કરવામાં આવી રહ્યો છે તેથી સાધનવિહીન માટા ભાગની મનુષ્યજાતિનું જીવન-ધોરણ જોડે લાવવાના પ્રયત્નોની સફળતા પણ થાય છે, પણ દવાઓની શોધો તેમ ઉપયોગ દ્વારા આવ સફળતા નહિવત્ જતી રહેવાની ક્ષિતિન એકલામાં જ દવાઓના ઉપયોગને કારણે ઈ.સ. ૧૭૪૦ થ મૃત્યુઆંક નામે જતો ગયો, જેના કારણે ફક્ત ૧૪૦ વર્ષોમાં ક્ષિતિની વરતી ચાર ગણી થઈ ગઈ છે. ઈ.સ. ૧૮૮૦ માં થયેલા જન્મદરને કારણે વસ્તીવધારો સમતુલનમાં આવ્યો.

ક્ષિતિના સામાજિક ઇતિહાસનો આ અનુભવ એ સમયબિંદુમાં-(મૃત્યુઆંક ઘટ્યો એ સમયથી જન્મઆંક ઘટ્યો એ સમય સુધી)-વણે માટા ફેર ખતાવે છે, જેમાં સંરક્ષણાત્મક દરજ્જોને કારણે મૃત્યુ-આંક ઘટ્યો અને સામાજિક નીતિ-રીતિને કારણે જન્મ-આંક ઘટ્યો. સંરક્ષણાત્મક દવાઓના વિકાસ સાધેલા તો થણે સહેલા છે, કારણ કે એ જીવિગમ્ય પ્રક્રિયા છે. અરે, સામાજિક રીતે પછાત અને શ્લેષ્ઠ સમાજમાં પણ એ કોઈ અદનો માનવી જાહેર સ્વાસ્થ્યના સામાન્ય તરિક્કાઓને અમલમાં મુકાવી શકે તો મૃત્યુ-આંક ઝડપથી ઘટે. આનાથી જીલડું, સામાજિક વિચારસરણીમાં ફેરફાર કરી જન્મદર નીચે લાવવાનું કામ ભાવનાગમ્ય છે. વિકસિત અને પ્રગતિશીલ સમાજમાં પણ આર્થ ભાવનાગમ્ય બાબતોમાં ધાર્યો પલટો લાવી શકાતો નથી. સ્વભાવથી જ એ ધીમી પ્રક્રિયા છે. આ ક્ષિતિના અનુભવમાં જીવિગમ્ય અને ભાવનાગમ્ય અસરોનો ગણો જે ૧૪૦ વર્ષ રહ્યો તે અસામાન્ય તો ન ગણાય અને એમ છતાં એ દરમ્યાન વસ્તી ચાર ગણી વધી ગઈ.

ક્ષિતિની વધતી જતી વસ્તી સાથે જીવનધોરણ પણ જોડું રાખવાનું એ કારણે સફળ થયું કે જાહેર સ્વાસ્થ્ય-સુધારણાની અસર વસ્તી-વધારામાં પરિણમી એનાં ૨૫ વર્ષની અંદર અંદર જ ક્ષિતિ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની શરૂઆત કરી, જેને લીધે લગભગ ૧૦૦ વર્ષો સુધી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં પહેલા રહેવાનો ફાયદો મળ્યો, જેને કારણે “દુનિયાની વર્કશોપ” બનવાના આર્થિક ફાયદા મળ્યાં. ત્યારબાદ દુનિયાનાં કોઈ બીજા દેશને માટે પણ એ શક્ય ન હતું કે ક્ષિતિને અનુભવેલ ૧૪૦ વર્ષ જેટલા સમયગાળાની અસરોને એ દેશ થોડા સમયની પણ ઔદ્યોગિક ઈન્દ્રાશાહી દ્વારા દૂર કરી શકે. ૧૮ થી સદીમાં ચીનમાં પણ વસ્તી વધવાની શરૂઆત થઈ. આનાં સંયુક્ત કારણોમાં મંચુ સામ્રાજ્યે સ્થાપેલ કાયદો અને વ્યવસ્થા તથા અમેરિકાથી આણેલા નવા અનાજની ખેતી ગણાય. ભારતવર્ષમાં પણ ક્ષિતિશ રાજ્યે સ્થાપેલ કાયદો અને વ્યવસ્થા તથા વિસ્તરેલી સિંચાઈ તેમ સંદેશ-વ્યવહારમાં સુધારાને કારણે ૧૯ થી સદીમાં વસ્તીવધારો થયો.

ભીતિ એ વાતની છે કે દુનિયાની વસ્તી એ સીમાએ પહોંચી જશે કે જ્યાં વિજ્ઞાનની બધી પદ્ધતિઓના વ્યવસ્થિત અમલીકરણ પછી પણ ખાલ સામગ્રીનું ઉત્પાદન વધેલી વસ્તીને પહોંચી વળવા સમર્થ નહિ હોય અને એ દરમિયાન જન્મ-આંક નીચો લાવવા માણસજાતની રહેણી-કરણી (Social habits) એવી રીતે બદલવી કે જેથી જન્મ-આંક ઘટે અને વિશ્વની વસ્તી સંતુલનમાં રહે, પણ એ શક્ય નથી. આ સંજોગોમાં માલ્યસની અટકળ ૧૫૦ વર્ષ કે એટલા સમયના ગણના ફેરથી ખોટી પડશે. (ભણીતા અર્થશસ્ત્રી માલ્યસનું માનવું હતું કે વસ્તીવધારો થયા પછી કુદરતી પ્રકાપથી વસ્તી ધરી જીવન-નિર્વાહનાં સાધનોના જથ્થાના પ્રમાણમાં થઈ જાય છે.)

મનુષ્યના વ્યવહારોમાં કૃત્રિમ સાધનોથી વસ્તીવધારો રોકવાની પદ્ધતિઓ કાંઈ નવી નથી અને ઘણી જગ્યાએ તથા ઘણા સમયે વિવિધ નુસ્ખાઓથી વસ્તીવધારાને અંકુશમાં રખાયો પણ છે, પણ આ જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે પણ અન્યુ છે ત્યારે હંમેશાં પતિ-પત્નીની મરજીથી જ (કહો કે પતિની મરજીથી જ) અન્યુ છે કે જેમણે ઔદ્યોગિક મર્યાદાઓ પોતાની જાતે જ અપનાવી લીધી છે. ભૂતકાળમાં પણ સરકારોને કૌટુંબિક બાબતોમાં આંતરિક દબાવ કરવા જતાં ઘણું સાધવાન રહેવું પડ્યું છે. સ્પર્ધાના લાઈકચુર્જિન સામ્રાજ્યમાં સરકારને કાંઈ બાળકને જીવવું રાખવાની પરવાનગી ન આપવાનો હક્ક હતો, પછી લલેને બાળકનાં માતા-પિતાની ઈચ્છા મેં તે હોય, પરંતુ વિશ્વમાં વસ્તીવધારો એટલો અધો થઈ ગયો છે કે આપણા સમગ્ર ગ્રહની ખાલસામગ્રી પણ એ વસ્તીને પહોંચી વળે એમ નથી, ત્યારે કલ્યાણસુરાજ્યની એ જવાબદારી બની જાય છે કે દરેક જીવિત વ્યક્તિને લઘુત્તમ ખોરાક તો મળે અને એના પરિણામે એ રાજ્યને લાઈકચુર્જિન સામ્રાજ્ય જેવી ખાનાર મેંને મર્યાદિત કરવાની સત્તા પણ મળી રહે છે.

જો આ જગતમાં મા-બાપ એ સીધી-સાદી વાત સમજવામાં નિષ્ફળ જાય છે કે સાંપ્રત જગતને એમણે કેટલા છોકરા પેદા કરવા એ પૂછવાનો અધિકાર છે તો જાહેર સત્તાઓને પોતાની દૈવત ઉપર બળજબરીથી બાળકોની સંખ્યા નક્કી કરવાની ફરજ પડશે. અથવા તો દુકાળને પડવા દેવો તે જ આ લાઈકચુર્જિન બળના પર્ચાય તરીકે આવી શકે, કારણ કે એના દ્વારા જ વસ્તી ઘટે એમ છે. ત્રણ પાર-પરિક પરિબળો, જેવાં કે દુકાળ મહામારી અને યુદ્ધ કે જે વસ્તીનો વિનાશ ભૂતકાળમાં કરી ચૂક્યાં છે તેમાંથી મહામારી અને યુદ્ધના સંકેતમાંથી તો આપણે દુનિયાને છેલ્લી શક્યા છીએ, પણ, હો, દુકાળ પણ એની પાછળ મહામારી અને યુદ્ધને લાવ્યા વિના રહેવાનો નહિ. સભ્ય સમાજમાં વસ્તીવધારાને ત્રણ તર્કહીન તથા અસાનવીય પદ્ધતિઓના સમર્થનથી અટકાવી એ બીજું કાંઈ નહિ, પણ સામાજિક સભ્યતાની નાદારી જ ગણાય. આ બધા સંજોગોમાં આમ જો કોઈ વિકલ્પ પસંદ કરવાનો આવી જ પડે તો અત્યંત ખાનગી જીવનમાં દબાવ દઈને પણ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરવાનો વિકલ્પ વધુ સારો ગણાય.

આ બધાના કારણે હાલમાં ઈ. સ. ૧૯૫૬ માં આપણને એમ લાગવા માંડ્યું કે સ્વતંત્રતાને એવી તો અશ્વત્થૂર્વ રીતે ઘડવામાં આવશે કે એની અસરો કૌટુંબિક જીવન ઉપરાંત આર્થિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ વર્તાશે. જોકે આજની તારીખમાં હજૂ સુધી જાહેર નીતિ દ્વારા કુટુંબના કદને મર્યાદિત કરવાની કાંઈ વાત કાંઈ બળતો પ્રશ્ન નથી બની ગયો, પણ આર્થિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રમાં વૈવકિક સ્વતંત્રતા ઉપર જાહેર નિયંત્રણો ઘણી જ ઝડપથી વધતાં જાય છે. પાશ્ચાત્ય જગત દેખીતી રીતે સામાજિક સમાનતા તરફ આગળ વધી રહ્યું ત્યાં એ બધા દેશોમાં (સામ્યવાદી કે અર્થ સામ્યવાદી દેશો ઉપરાંત પણ) અત્યાર સુધી અકબંધ વૈવકિક સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ વિવિધ ઝડપે વિવિધ માત્રામાં

પથિક

જુલાઈ/૧૯૬૦

૨૧

આવી રહ્યો છે. યુ.એસ.એ.માં પણ આવું જ વલણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અહીં એ ખાસ સૂચક છે કે વિશ્વના બધા દેશોમાં યુ.એસ.એ. એ એક એવો દેશ છે કે જ્યાં ભૌતિક જીવનધારણ સૌથી જીંચું અને સાંથે સાથે સામાજિક ન્યાય તથા સલામતીની જરૂરિયાતો પણ તદ્દન યોગ્ય રીતે પૂરી થયેલી છે. આમ, અંકુશો અને નિયંત્રણોના યુ.એસ.એ.માં વધારો થવો એ આખા વિશ્વમાં આવો વધારો થશે એવું સૂચક છે. સ્વતંત્રતાનું ક્ષેત્ર ૧૯ મી સદીમાં લગભગ અઘણું જણાતું હતું તે હવેના પાશ્ચાત્ય સમાજમાં, ૨૦ મી સદીમાં, ઘણું સીમિત અને એમ છે તેમજ અહીં પણ એમાં મોટો કાપ આવે એમ છે.

આજે જ્યારે સ્વતંત્રતાને પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા ઠેર ઠેર ભટકતું પડતું હોય તો એ કયાં જઈને શરણું શોધશે? પ્રશ્ન એટલા માટે જરૂરી છે કે માણસ જેમ લઘુત્તમ સલામતી ન્યાય અને ખેરાક વિના જીવી નથી શકતો તેમ એ લઘુત્તમ સ્વતંત્રતા વિના પણ જીવી નથી શકતો. માણસના સ્વભાવનો અત્યંત જ સ્વતંત્રતા છે કે જેની ખીમમાં પ્રાણીઓ, જેવાં કે જીંટ બકરાં વગેરેમાં હોય છે. એએ સ્વભાવથી જ થોડી સ્વતંત્રતા માગે છે અને જ્યારે એની ધૂંસરી એની સહનશીલતાનો બહાર લાગવા માટે છે ત્યારે યુ.સો. વ્યક્ત કરીને પણ થોડી સ્વતંત્રતા કેવી રીતે મેળવી લેતો એ બરાબર જાણ્યો છે. મનુષ્યની આવી મમત જ ઘણા સિતમગારોની પડતીનું કારણ બનેલ છે. રશિયા અને ચીનની ક્રાંતિનો ઇતિહાસ જોઈને કહી શકાય કે ઘણા લાંબા સમય સુધી સહન કરનારા લોકો પણ એક સમયે બળવો કરી નાખે છે અને સૌથી કાર્યક્ષમ આપણુદી સત્તા પણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્રતાને એક-સાથે દબાવી દેવા અસમર્થ રહી છે. સરમુખત્યારો સેઈફ્ટી-વાદની જેમ રૈયત માટે એક જ માન રાખી એની ઉપર બરાબર બેઠેલ હોય છે તેઓને પણ વહેલો-મોટો પ્રગળો હવામાં ઉછાળી ફેંકી દીધા છે અને આવા પ્રસંગોની પરંપરાએ ડાહ્યા રાજ્યકર્તાઓને એ જરૂર શી મળ્યું છે કે પ્રગળે લાગણી વ્યક્ત કરવા માટે. કોઈ રસ્તો રાખવો હિતકારી છે.

સ્વાસનિક રીતે જ આ આપણુદ સત્તાધીશોએ લોકોની આવી લાગણીઓને એવા ત્રિપેદા અને પ્રક્રિયામાં વ્યક્ત થવા દીધી કે જે વિષય અને પ્રક્રિયા એમને કોઈ ખાસ મહત્ત્વની લાગી ન હોય. ઉદાહરણસ્વરૂપ, ૧૭ મી સદીમાં પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા સમયે સત્તાધીશોને માટે ઘણી અગત્યની આવડત હતી ધર્મ અને તેથી એમને એમની રૈયત પ્રાયોગિક વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ ટેકનોલોજીમાં કરે તો વાંધાભરપૂ ન જણાયું. હવે જ્યારે ૨૦ મી સદીમાં આ વૈજ્ઞાનિક ટેકનોલોજી મનુષ્યના અમાપ હથેલી સત્તા મૂકવા સમર્થ છે અને જ્યારે સરકારોને મન અત્યારે અગત્યની વસ્તુ ફક્ત સલામતી છે ત્યારે ૧૭ મી સદીમાં સ્વતંત્રતા મેળવનાર ટેક્સિશિયનોની સત્તા હાલની સરકાર છીનવી લઈ રહી છે. શુદ્ધ સામેની સલામતી, અકરમાતો સામેની સલામતી અને વિવિધ માર્ગો સામેની સલામતી હવે એક એવો હેતુ થઈ ગઈ છે કે જે રાજકીય આર્થિક, અરે કહેા કે, ખાનગી જીવનની કૌટુંબિક સ્વતંત્રતાને અર્થાદિત કર્યાં રિવાજ હાંસલ કરી ન શકાય. ઈ. સ. ૧૯૫૬ માં જ ઘણી સંકુચિત સરકારોએ આ રસ્તો અપનાવી લીધો છે અને હા, એ માનવાને પણ કોઈ કારણ નથી કે આવી સરકારોનું પાત્ર ધાય કે કલ્યાણજન્યનો ભાવના સામે એ નમતું જેમણે તોપણ જાહેર અંકુશો વધતા રહેવાના કોઈ વલણમાં જાઓ ફરક પડે. આવા સંજોગમાં અમારું એવું પૂર્વાનુમાન છે કે મનુષ્ય જગતના ઇતિહાસના હવે પછીના પ્રકરણમાં રાજકીય આર્થિક અને કૌટુંબિક સ્વતંત્રતા યુગાવવાનું વળતર કદાચ આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા પાછળ પોતાની શક્તિઓ વાપરી મેળવે અને ત્યારે સત્તાવાળા એમની રૈયતને એમ કરવા પણ દેશે, કમકે જેમ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં ટેકનોલોજી સત્તાવાળાઓને હાનિકારક નહોતી જણાઈ તેમ આ જમાનામાં ધર્મ પણ એમને હાનિકારક જણાતો નથી.

ઉપરના પૂર્વાનુમાનને ઈતિહાસના આધાર મળી રહે છે. દા.ત. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું ક્ષેત્ર જૂતકાળમાં કદ્યાણુરાજ્યના અમલ દરમ્યાન ગળ્યે રૂપતને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા દીધેલી. આના કારણે રૂપતને ખીન્ન ક્ષેત્રોમાં ગુમાવેલ સ્વતંત્રતાનું શોડું ઘણું વળતર મળી ગયેલું એમ કહેવાય. આજના સમયના ભણીતા ધર્મો કદ્યાણુરાજ્યના માળખામાં રહી, આટલા જિંઘા ઊંડી ઐતિહાસિક કક્ષાએ કેમ પહોંચ્યા એની જવાબ પણ ઉપર બતાવેલ કારણે મળી રહે છે.

એમ જોવા ભર્યો તો કોઈ સાંપ્રાણ્ય જગત સમગ્રમાં વિસ્તરેલ નથી અને જ્યાંસુધી આધુનિક પશ્ચિમી ટેકનોલોજીએ અંતરોનો ભેદ મિટારી દીધો ત્યાંસુધી એ શક્ય પણ ન હતું, પણ એમ છતાં જૂતકાળનાં કદ્યાણુરાજ્યોમાં સ્વતંત્રતા ઉપરના કાપને લગતા અનુભવો ભરિયારમાં આખા વિશ્વને આપરી લેતા કદ્યાણુરાજ્ય અને એમાં સ્વતંત્રતા માટે તદ્દન તો અસંવિગ્ધ નથી. આ માનવાત્મક કારણ એ કે લોકોની સ્વતંત્રતાની અને સરકારની એને લગતી નીતિ ભૌતિક ભૂગોળનો વિષય નહિ, પણ મનુષ્યવચ્ચેનો વિષય ગણાય. મનોવૈજ્ઞાનિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ જોતાં જ્યારે દરેક દેશના લોકોને ઘણી બાબતોમાં સમાન લાગણી લાગે ત્યારે સમગ્ર વિશ્વની ભૌગોલિક સીમાઓ વિસ્તરે જાય છે અને એ એક જ કદ્યાણુરાજ્યને અનુભવ કરે છે. વસ્તુલક્ષી દૃષ્ટિએ પણ જોતાં વ્યવહારોથી જગત એ વૈશ્વિક રાજ્ય એટલા માટે ગણાય કે એક જગ્યાએ જીવન અત્યંત દુશ્કર થઈ જાય, તો ખીજી એવી જગ્યા જગતમાં ન હોય કે જ્યાં જીવન એકદમ સરળ થઈ જાય. આ વસ્તુલક્ષી દૃષ્ટિના કોઈ ઐતિહાસિક અભિજનનો દાખલો આપવો હોય તો રોમન સામ્રાજ્યનો આપાય, જે ‘દુનિયાનું નિવાસસ્થાન’ ગણાયું હતું કે આઘનીઝ સામ્રાજ્ય ગણાય કે જ્યાં ‘સ્વર્ગનું’ સુખ’ મળી રહે છે એમ મનાયું હતું. સમાન સંઘવતા ધરાવનાર પણ જુદાં જુદાં નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વિભાજિત સમાજમાં, એથેનિયન કે જોને એથેન્સમાં જીવન દુશ્કર થઈ ગયું હોય તો એ યુરી કે મિલેતસ કે એવા કોઈ અન્ય ગ્રીક રાજ્યમાં ગ્રીક સંઘવતાને છોડ્યા વિના જઈ શકે છે, જ્યારે ખીજી બાબત, રોમન સામ્રાજ્યનો રહેવાસી જો વૈશ્વિક ગ્રીક રાજ્યની નીચે જીવનને કઠણ અનુભવે તોપણ મનોભૌતિક રીતે તથા રાજકીય રીતે દેશનિકાલની લાગણી અનુભવ્યા વિના પાર્થિયન સામ્રાજ્યમાં નિવાસ બદલી શકતો નથી.

આનો અર્થ એ કે જરા પણ સંપૂર્ણ વૈશ્વિક કદ્યાણુરાજ્ય મનોવૈજ્ઞાનિક દબાવ ઉત્પન્ન કરે છે એના કારણે નાના સંકુચિત રાજ્ય કરતાં જિનન પડે છે. વળી આવા સંપૂર્ણ વૈશ્વિક કદ્યાણુરાજ્યમાં એની પ્રજાને એક બંધિયાર વાતાવરણની ગૂંચળામણ થશે કે જે પેલા રાજ્યમાં નહિ થાય કે જ્યાં વતન બદલવા માટે પ્રજાને સારકૃતિક વારસું છોડવાની જરૂર નથી પડતી. આવા બંધિયાર વાતાવરણની પરિસ્થિતિ સ્ફોટક હોય છે અને આદર્શ કદ્યાણુરાજ્ય તો એ કે આવી ગંભીર પરિસ્થિતિ પેદા જ થયા ન દે. એની સામાન્ય નીતિ તો એ જ રહે કે પોતાની પ્રજાને એ લાગણીઓનો ઊભરો ઠાલવવાની સ્વતંત્રતા આપે કે જેથી પ્રજા રાજ્યની અંદર હોય કે બહાર હોય, એને તો એ પરિસ્થિતિઓની તુચ્છતા કરી કઈ પરિસ્થિતિ સારી એની પસંદગી કરવાનું ન રહે. આવાં વૈશ્વિક કદ્યાણુરાજ્યોને ઇનને આપવાના સ્વતંત્રતાનાં ક્ષેત્રોમાં ઓછામાં ઓછું વાંધાજનક ક્ષેત્ર જો લાગે તે આધારભૂત ક્ષેત્ર છે. જૂતકાળમાં પણ આવાં રાજ્યો જગતના મુખ્ય ધર્મોને પોતાને ત્યાં પ્રચાર તથા ફેલાવો કરવા ખુદ પ્રચાર-ક્ષેત્રો બની ગયાં હતાં. દા.ત. ઝોરોબિયન સામ્રાજ્ય પારસી અને યહૂદી ધર્મોનું પ્રચારક્ષેત્ર બન્યું; મોર્બ સામ્રાજ્ય હીનવાન યોદ્ધા ધર્મનું, કુષાણ અને હણ સામ્રાજ્ય મહાવાન યોદ્ધા ધર્મનું, રોમન સામ્રાજ્ય ખ્રીસ્ટ અને સીએલની ભક્તિનું, જ્યુપિટર ડોલિચિનસ (Jupiter Dolichinus)ના ભકિત-

પશ્ચિ

જુલાઈ/૧૯૬૦

૨૩

માર્ગનું મિથાઇમનું તથા ખિસ્તી ધર્મનું, ગુપ્ત સામ્રાજ્ય બૌદ્ધ-ધર્મ પછીના હિન્દુ ધર્મનું તેમ અરબ ખિલાફત ઇસ્લામનું પ્રચાર-ક્ષેત્ર બન્યું.

આ બધા અનુભવોમાંથી એક અગત્યનું તારણ એ નીકળે છે કે આ કલ્યાણરાજ્યોએ રાજ્યાશ્રિત ધર્મો સિવાયના ધર્મો પ્રત્યે થોડી શકાશીલ દૃષ્ટિ અપનાવેલી છતાં મોટે ભાગે તે આ પર ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા જ અતાવેલી. ખિસ્તી ધર્મ રાજ્યાશ્રિત બન્યો એ પહેલાંની રોમન-સામ્રાજ્યની નીતિ કે મહાયાન પ્રત્યે હજુ સામ્રાજ્યના અવતાર તાંબે સામ્રાજ્યની નીતિ એનાં તાદશ ઉદાહરણ છે. આ દાખલાઓમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત આ સામ્રાજ્યવાદી સરકારોએ કોઈ કોઈ વખત અન્ય ધર્મોને હેરાન કરેલાં કે રાજ્યરક્ષણથી વંચિત રાખેલાં એ નહિ, પણ એઓના પ્રત્યે મહદ્ અંશે સહિષ્ણુતા બતાવી એ છે. ખ્રીષ્ટુ, આશ્ચર્યની વાત એ નથી કે હિન્દુ-ધર્મ ગુપ્ત-સમય દરમ્યાન અને ઇસ્લામ અરબ ખિલાફતની નીચે કલ્યાણ-કલ્યા, કારણ કે બંને કિસ્સાઓમાં આ ધર્મોને રાજ્યાશ્રય અને રાજ્ય તરફથી પ્રચારનું પીઠબળ મળેલ, પણ રસપ્રદ વાત તો એ છે કે હિન્દુ-ધર્મપ્રેમી ગુપ્ત રાજ્યોએ બૌદ્ધધર્મીઓને હેરાન ન કર્યાં. પવિત્ર કુરાનમાં પણ બહુબાલ્ય છે એમ જ્યાંસુધી ખિસ્તીઓ અને યહૂદીઓ ઇસ્લામ સત્તાને સમર્થન આપે અને જાળિયાવેશે ભરે ત્યાંસુધી એમના પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખવી એવી સૂચના ખલિફાએ હિન્દુઓ અને પારસીઓ પરુપે પણ પાળી; નેત્રે હિન્દુઓ કે પારસી-ઓના કુરાનમાં કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

આનાથી જીલડું, ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને છોડી દેનાર રાજ્યોએ પાછળથી જે ખતરનાક પરિણામો ભોગવ્યાં હોય તેવા તો અસંખ્ય કિસ્સાઓમાંથી કલ્યાણરાજ્યના સામાન્ય લક્ષણ પેટે ધાર્મિક સહિષ્ણુતા જીભરાઈ ઉપર આવે છે. ભારતવર્ષમાં મુઘલકાલ દરમ્યાન ઔરંગઝેમે એના પૂર્વજોએ સ્થાપેલ હિન્દુઓ તરફથી સહાવાની નીતિ છોડી તે મુઘલ સલ્તનતના પાયાને હલચલથી નાખનાર નીવડી. રોમન સામ્રાજ્યમાં પણ કોન્સ્ટન્ટાઈને ઇથોલિક ખિસ્તી ધર્મોના અંગીકાર કર્યો હતો છતાં અન્ય ધર્મો પ્રત્યે સહાવા રાખ્યો હતો ત્યાંસુધી સામાન્ય બરાબર ચાલ્યું, પણ ત્યારબાદ થિયોડોશિયસ પહેલાએ ખ્રીષ્ટ બધા ધર્મોને રંગડવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે સામ્રાજ્ય નાશમાંથી ન બચ્યું. આ ઐતિહાસિક અનુભવોથી એ ફલિત થાય છે કે ૨૦ મી સદીમાં જે વિશ્વને કલ્યાણરાજ્યો તરફથી લાદવામાં આવે તેવાં રાજકીય તથા આર્થિક સ્વતંત્રતા ઉપરનાં બંધનો બંદરે સલામતીની ખાત્રીના બદલામાં સ્વીકારવાનાં હોય તો માનવજાતે ફરી એક વાર સ્વતંત્રતા માટે ખ્રીષ્ટુ ક્ષેત્ર બોળવું પડશે, કારણ કે થોડી પણ સ્વતંત્રતા વિના જીવવું જ મુશ્કેલ છે અને આ ક્ષેત્રધર્મ હશે કે જે પ્રત્યે સત્તાવાળાને લોકો આ ક્ષેત્રમાં થોડી ધણી સ્વતંત્રતા ભોગવે એના વાંધો નહિ હોય.

રાજ્યે ધાર્મિક કે આર્થિક સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ એવું જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે આવી ધાર્મિક સ્વતંત્રતા લોકોને લાવા આપવામાં રાજ્ય કોઈ ઝાડું કરતું નથી. રાજ્યે જ્યારે કલ્યાણરાજ્યના ખ્યાલને અપનાવ્યો છે ત્યારે આવી સ્વતંત્રતા જરૂરી છે, પણ એ માટે એ તો નકારાત્મક વલણ દ્વારા જ મદદ કરી શકે એમ છે. રાજ્યે તો ફક્ત એટલું કરવાનું રહે છે કે કોઈ પણ ધર્મને અનુસરતા એના અનુયાયીને શિક્ષા ન કરે કે કોઈ ધર્મ તરફ બેદરબાવ ન કરે અને એ પણ જોવું જરૂરી છે કે શાંતિ-અહિંસક સેવાકાર્યો સિવાય વિવિધ ધર્મોને અપનાવનાર પ્રજા અંદરોઅંદર કલહ ન કરે, ખરું જોતાં તો રાજ્યનું આદર્શ જ કાર્યક્ષેત્ર આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાની સફળતા માટે પૂરતું ન ગણાય, કારણ કે આ સ્વતંત્રતા ખરેખર તો લોકોના અંતરમાં વસે એ જરૂરી છે. સાચી આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા ત્યારે જ મેળવી શકાય કે જ્યારે

સમાજનો દરેકે દરેક જાણુ પોતાના ધર્મની માન્યતાઓ અને ખરાપણના સત્યથી દૃઢ થયેલો હોય, પણ એમ છતાં પડોશીના ધર્મના ખ્યાલો પ્રત્યે પણ એટલો જ નમ્ર હોય. આવી અતરથી રહુરેલી સહિષ્ણુતા જ ખરી સહિષ્ણુતા ગણાય. સાચી સહિષ્ણુતાનો અધાર કદાચ એની પાછળ રહેલા હેતુઓ ઉપર રહેલો છે. આવા હેતુઓ ઉચ્ચ તેમજ નિમ્ન કક્ષાના કે હકારાત્મક કે નકારાત્મક પણ હોઈ શકે છે.

સૌથી નિમ્ન કક્ષાનો નકારાત્મક હેતુ એ માન્યતાનાં સમાયેલ છે કે ધર્મને કાંઈ વાસ્તવિક મહત્તા છે જ નહિ અને તેથી આપણે પડોશી કયા ધર્મનો છે એ ઝણવાનીય જરૂર નથી. એનાથી એટલી કક્ષાનો નકારાત્મક હેતુ એ માન્યતામાં સમાયેલ છે કે ધર્મ એ તો જાન છે અને ત્યાં આ ધર્મ સાચો કે પેલો ધર્મ સાચો એની ચર્ચા-વિચારણા નિરર્થક છે. હુમલાખોરના પ્રતીકાર કરવા સંઘર્ષ દ્વારા જાનો ઉપયોગ કરવો એવો કાંઈક અંશે ચતુર વિચાર એ એનાથી આછી કક્ષાના નકારાત્મક હેતુ છે, પણ અહીં એ નોંધવું કહાયજાય છે કે મારા પડોશી પર કાંઈ પણ કારણ લેવા લેવાતક હુમલો કરીને પહેલાં ધા કું માટું છું ત્યાર જ મેંદા છાત્રાનો જ અતુ હ મેંદા અતુ નથી, કદાચ અવગામાં પહેલાં ધા મેં કરેલ છાત્ર મરણવાલ ધા મને જ પડે એ શક્ય છે. આનાથી આછી કક્ષાનો નકારાત્મક હેતુ એ માનવું છે કે ધાર્મિક વપણા જાહેર જગત્કર છે કે જેના કારણે જાહેર સુરક્ષા ખતરાય છે. આ કારણે એ જ સત્તાહમ્મું મુશ્કેલ કે પરસ્પર વિરોધી મત-વિચારવાળા વાતોનું સંઘર્ષો ઇચ્છે અને છાત્રા દોના મત અપનાવ અને એકબીજાને ખતમ કરવાનો વિચાર છોડી શાંતિ રચાયે.

કૈથાતક-પ્રોટેસ્ટન્ટના ધર્મ પુસ્તકના દ્વિતીયા પ્રાચીન-રૂપ પાશ્વના જગત જવારે સાહિષ્ણુતાને અપનાવી ત્યારે ઉપરુંકા નકારાત્મક હેતુઓ આ સાહિષ્ણુતા માટે હતા અને હાલના પશ્ચિમના અનુભવ ખતાવે છે કે આવા નકારાત્મક હેતુઓવાળા સાહિષ્ણુતા શ્રેષ્ઠ દેશાસૂચક નથી. જગત્કર આપણે ઉચ્ચ તથા હકારાત્મક હેતુઓ તરફ ન વળાળે ત્યાંસુધી અત્રા કાંઈ ખાતરી ન અપાય કે આ નકારાત્મક હેતુઓવાળી સાહિષ્ણુતા અતુ માટું ફરી નાહ જાયક. કદાચ એ ધાર્મિક પ્રતિયાના રૂપના ફરી દબા ન દે તો એ કાંઈ ખિનસામ્રાવક વિચારવારા, જ્યાં કે રાષ્ટ્રવત્તા શાંતિવાદ કે સામ્યવાદ-મા દોષજીવર થાય, એ નોંધવું સુખ છે કે ૧૭ થી સદીના પચુ ઉચ્ચ હકારાત્મક હેતુઓ આસ્તવ્યના હતા અને હાલના તબક્કે એ જરૂરી ખન છે કે અત્રા હેતુઓ પુનઃત્યાખન થાય.

પરંવમ સાહિષ્ણુતાના હકારાત્મક હેતુ પાછળ પાયાની સમજ તો એ રહેલી છે કે ધાર્મિક સંઘર્ષો ફક્ત સામાજિક દ્વિષજુ નથી, પણ સાથે સાથે પાપ પણ છે, કારણ કે એ મનુષ્યના રહેલા પશુને જાગ્રત કરે છે. રાજ્ય તરફથી ધર્મના ખાખતોમાં રંગત પણ એટલો જ નિરુપાય છે, કારણ કે આત્મા અને પરમાત્માના સંબંધમાં દખત દેવાનો તાંત્ર કાઠેન પણ આવકાર નથી. દરકે આત્માને પોતાની રીતે જ ઈશ્વર સાથે તંતુ ખાંધાનો આવેકાર છે, ખીજા કાઠેન એમાં ફક્ત આદેસકે સરાના માર્ગો સિવાય દખલ કરવાનો અવિકાર મળતા નથી અને આ ખાખત હોંસા વા ફક્ત પાપરૂપ નહિ, પણ તદ્દન નિરર્થક છે, કારણ કે જગત્કા ધર્મ-પ્રચાર ન થઈ શકે, મનુષ્યની દરકે માન્યતા. આ તંત્ર પોતાના ખરેખર અંતઃકરણમાંથી નિર્દોષ રીતે અકાએક રહુરેલી હોય છે. આમ જુદા જુદા લોકના ઈશ્વર પ્રત્યેની માન્યતાઓ ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે છે, કારણ કે પરમાત્મા કે સર્વોપાર ઈશ્વર સત્તા એ ગૂઢવાદનો વિષય છે. મનુષ્યનાંતો એક ઘણા નાના ભાગ ત્યાંસુધી પડોશી શક્ય છે કે અંત જાણી શક્યો છે. આવા મહાન ગૂઢવાદના મૂળ સુધી પહોંચવા એક જ રસ્તો ન હોઈ શકે. મારા મને હું

[અનુસંધાન પા. ૮ ઉપર]

૧૮ મી સદીના ગુજરાતના દુષ્કાળો*

ડૉ. જયકુમાર ર. શુક્લ

પ્રાસ્તવિક : ગુજરાતના કોઈ પણ નિહાળીએ ખેતીની સફળતાનો આધાર મુખ્યત્વે યોગસાની ઋતુ ઉપર રહેતો હતો. દુષ્કાળ ન પડ્યો હોય અથવા પૂર ન આવ્યું હોય એવું વરસ આદર્શ લેખાતું. અનાવૃષ્ટિ કે અતઃકૃષ્ટિને કારણે દુષ્કાળો પડતા હતા. પાકના સફળ ઉત્પાદનનો આધાર ઋતુના કુલ વરસાદ ઉપર રહેતો હતો.

આ ઉપરાંત, અગાઉ વાહનવ્યવહાર અપૂરતો હતો અને વેપારના માર્ગો સારી રીતે વિકસેલા ન હતાં તેથી આ સ્થિતિમાં વસતી લોકોએ પોતાના ગ્રામમાં અથવા આસપાસનાં ગામેમાં પેદા કરેલા અનાજ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. સ્થાનિક પાક નિષ્ફળ નથ એવા પ્રસંગે ગુજરાત જેવા પ્રાંતના લોકો એમના અનાજન નિયમિત પુરવઠાની ખાટ પૂરવા માટે દેશના અન્ય પ્રદેશોમાંથી અનાજ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખી શકતા નહિ તેથી અસરગ્રસ્ત પ્રાંતમાં દુષ્કાળ એટલે અનાજની સંપૂર્ણ તંગી અને દુષ્કાળ પડે ત્યારે ધનિક અને ધીરજ યશ્વ લોકોએ લગભગ સમાનરુણે એની પાયાલીનો ભોગ બનવું પડતું હતું.

ગુજરાત સદીઓથી દુષ્કાળોનો ભોગ બનતું આવ્યું છે, આમ છતાં ઇસ્ટિશ લુગની અગાઉના સમયમાં પડેલા દુષ્કાળોનો સંપૂર્ણ હેવાલ પ્રાપ્ત થતો નથી, આ સંશોધન-નિર્ણયમાં મેં ગુજરાતમાં ૧૮ મી સદીમાં પડેલા દુષ્કાળોનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ સમયગાળામાં ગુજરાતમાં મુલ્ય સત્તાનો અંત તેમ મરાઠાઓની સત્તાનો આરંભ થઈ રહ્યો હતો. [આ નિર્ણય લખવામાં મેં 'મિરાતે અહમદી'નો અંગ્રેજી અનુવાદ, બેંગ્લે ગેઝેટિયર તથા અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે.]

'યુમોતરો' કાળ : ગુજરાતમાં ઈ. સ. ૧૭૧૮ માં વરસાદના અભાવને કારણે સખા દુષ્કાળ પડ્યો હતો. એ ટિ. સં. ૧૭૭૪ ના વરસમાં આવતો હોવાથી 'યુમોતરો' કાળ તરીકે ઓળખાય છે. એ સમયે અનાજના ભાવો એટલા નવા વધ્યા હતા કે તાજરી અને મઠ એક રૂપિયાના ચાર શેર લેખે વેચાતા હતાં, એ પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ તથા કષ્ટ વડાયા ત્યાં ઘણા યોગ લોકો આ મેળવી શકતા હતા, પરંતુ અમદાવાદના નાવન સખા હૈદર કુટીબાનના સખત વહીવટી અકુશને કારણે કોઈ પણ વ્યક્તિ નમગા માણસ તાજરીથી કલ શકતો નહોતો. અમદાવાદના અંતો હુકમ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો કે નહારથી લાવવામાં આવતું ખંડુ અનાજ હૈદર કુટીબાનના દીવાન રાજ રણુનાથદાસની હવેલીમાં ભેગું કરવું અને ત્યાંથી એવું વંચાણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાંથી લોકો અનાજ પ્રમાણસર અને એમના ભાગ્ય અનુસાર પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા, આખરે એ વરસે ઘણા માંડા વરસાદ પડ્યો, પરંતુ એ ખેતી માટે ઉચેગી થાય એટલા પ્રમાણમાં નહોતો. વરસાદના પરિણામે જમીન તથા મેદાનો લાંબાંછમ બની ગયાં. અનેક ગરીબ તથા નિરાશાર લોકો જૂખનાં વેદના દૂર કરવા ગેળી તાકળેલા વનસ્પતિનાં પાદર્શ રાંધીને ખાવા લાગ્યા તથા એમની તીવ્ર જુધા શીત કરવા લાગ્યા. કુમાંએ આવા ખોરાકથી લોકો માંડા પડ્યા અને મૃત્યુને ભેટ્યા.

* ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના કલકત્તા અધિવેશનમાં વંચાયેલો નિર્ણય, તા. ૨૫-૧૧-૮૮

અનાજની તીવ્ર તંગી તથા ભૂખમરોને કારણે ગરીબ લોકો પોતાનાં સંતાનોને ખવડાવી શકતા નહિ તેથી એઓ એમને એક અથવા બે રૂપિયાની કિંમતે વેચી દેતા હતા. દુષ્કાળની પાછળ મહામારી- (મરડો)નો રોગ ફેલાયો. સંખ્યાબંધ લોકો ભૂખમરોથી તથા મરડોને લીધે મૃત્યુ પામ્યા. ગુજરાતમાં રોકાઓથી 'અલધી' અથવા 'ખાકરખાતી' તરીકે ભણીતો એઓ વચ્ચેના કાણાવાળો રૂપિયો અનાજ થી તેમ ખોરાકની ખીલ વસ્તુઓ વગેરેની ખરીદી માટે વપરતો હતો. દુષ્કાળના આ વરસમાં રૂપિયાનો નવો સિક્કો ચલણમાં મુકવામાં આવ્યો. ૧ જહારથી અનાજની આયાત કરવામાં આવી, પરંતુ એની આયાત વેપારીઓ દ્વારા કે સરકાર દ્વારા કરવામાં આવી હતી એ ભણવા મળતું નથી. ૨

'અટ્ટાસિયો' કાળ : તેર વરસ બાદ ગુજરાતમાં ઈ. સ. ૧૭૩૨ માં બીજો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. એ વરસે વિ. સં. ૧૭૮૮ ની સાલ હોવાથી એ 'અટ્ટાસિયો' કાળ તરીકે ગુજરાતમાં ઓળખાય છે. એમ કહેવાય છે કે એ સમયે હવામાન એરી બન્યું હતું. હળભળ રોજ અનાજના ભાવ વધતા હતા. ભૂખમરોને કારણે મોટી સંખ્યામાં લોકો મરણ પામ્યા. ધનિક અને ગરીબ બંને વર્ગના હબરો લોકો તાવથી પીડાવા લાગ્યા. એમાંથી લોકોને એકાદ સપાટમાં કમળો થયો અને એઓ મૃત્યુ પામ્યા. એટલી મોટી સંખ્યામાં લોકો મરણ પામ્યા કે એમને કંઈ ઓઢાડવા અથવા મૃત દેહોને કબર કે રમથાનમાં લઈ જવા માણસો મળતા નહિ. દરરોજ સગાંસંબંધીઓ વચ્ચેના સંખ્યાબંધ મૃત દેહોને શેરીઓ અને બજારોમાંથી એઓને સાબરમતી નદીની રેતમાં લઈ જવામાં આવતા. ત્યાં કાચડા અને કૂતરાં એને ખાતાં. 'મિરાતે અહમદી'ના લેખકે પોતે ચરને બદલે માત્ર એ માણસોને એક શયપેટી- (Coffin)માં, એ મૃતદેહો લઈ જતા જોવા હતા. સામાન્ય માણસો ઘણા દુઃખી થઈ ગયા અને એમણે અમલ વેદનાઓ સહન કરી.

આસપાસના કસબા તેમ જામેના લોકો સ્થળાંતર કરીને નજીકનાં શહેરોમાં ગયા. એઓ ભૂખ-મરોથી પીડાતા હતા તેથી એઓ હાથમાં વાટકો લઈને શહેરમાં બી વ માંગવા રખડવા લાગ્યા. એઓ એમનાં સંતાનો તથા પૌત્ર કે પૌત્રીઓને વેચી દેવા માંખતા હતા. માત્ર એક કે બે રૂપિયામાં પોતાનાં વહાલાં બાળકોને વેચી દેવા તૈયાર થયેલા લોકોનાં દૃશ્યો માર્ગો અને બજારોમાં જોઈ એ વારતવમાં દુઃખદ ઘટના હતી.

આવી કુદરતી આપત્તિમાંથી મારવડીઓએ સાલ લેવાની તક ઝડપી લીધી. 'મિરાતે અહમદી'ને લેખક જણાવે છે કે મારવડીઓએ ખોરાક આપીને કુળવાન તથા નીચા કુળની અનેક સ્ત્રીઓને તથા બાળકોને ખરીદી લીધાં. એમણે પોતાની મનપતા મુરખ શુદ્ધ કરીને એમને ગુલામો મનાવ્યાં એમનું ધર્મપરિવર્તન કરાવીને એ બધાને મારવાડ બેઠકી આપ્યાં કે

'તરલોતરો' કાળ : ઈ. સ. ૧૭૪૭ માં ગુજરાતમાં એક ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, જે વિ. સં. ૧૮૦૩ માં પડ્યો હોવાથી 'તરલોતરો' અથવા 'તિલોતરો' કાળ તરીકે ઓળખાય છે. એ વરસે લેશ માત્ર વરસાદ પડ્યો નહિ તેથી પાણીની પલ્લુ તીવ્ર તંગી પડી, ઘાસ પલ્લુ ઝીડ્યું નહિ, લોકોને અપાર દુઃખો વેડવા પડ્યાં, લોકોએ ભોગ મળીને વરસાદ માટે પરમેશ્વરને પ્રાર્થવાઓ કરી, સુરેલોએ બદલોઓ કરી, પરંતુ મુરદેહોઓ ઓછી થઈ નહિ.

અનાજના ભાવો ધણું વધી ગયા. અનાજ એક રૂપિયાનું છ શેર કે આઠ શેર વેચાતું હતું. ચામડાના ગરીબ લોકો અનાજના અભાવે ઝાડનાં મૂળિયાં ખાવા લાગ્યા. ખોરાકની શોધમાં ભટકતા લોકો પ્રાણીઓનાં મદદનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. તળાવો અને ટાંકાં બિખારીઓ તથા ગરીબોનાં તાંસળાં જેવાં સ્થાનો અને ખાલી થઈ ગયાં. પશુની અછતને લીધે અનાજ પશુ મેળું પચિ

થઈ ગયું. ખાસ કરીને પાટણ જિલ્લાના લોકો પાણી વિના માછલાંનો માંસ એકાંત ગ્રન્થ. એઓ પોતાનાં રહેઠાણોને ત્યાં કરીને ખોરાકની શોધમાં આમથી તેમ ભટકવા લાગ્યા. એઓ ટોળામાં ભેગા થઈને માળવા તથા દેશના અન્ય પ્રદેશોમાં સ્થળાંતર કરી ગયા તેથી એ વિસ્તારનાં અનેક ગામો ઉજ્જવડ ગળનાં હતાં. આ પ્રકારની સ્થિતિ આખું વરસ ચાલુ રહી. અનેક લોકો અને દોર અનુક્રમે અનાજ તથા ઘાસના અભાવે મૃત્યુ પામ્યાં. અનાજના ભાવો ઘણા બેંચા ગયા અને એક રૂપિયામાં ૭ કે આઠ શેર અનાજ વેચાતું હતું. ૫

‘સતરો’ કાળ : ઈ.સ. ૧૭૬૧ માં ગુજરાતમાં હવાનું પ્રદૂષણ તથા મારવાડીઓનાં તોફાનોને કારણે દુષ્કાળ પડ્યો હતો. એ વિ.સ. ૧૮૧૭ માં આવતો હોવાથી ગુજરાતમાં ‘સતરો’ કાળ તરીકે ઓળખાય છે. થોડા સમયમાં એટલે કે બે કે ત્રણ દિવસમાં મરણીને કારણે હજારો લોકો મરણ પામ્યા. મૃત્યુ પામનારની સંખ્યા એટલી મોટી હતી કે ટકનવિધિ અથવા અગ્નિસ્કંદાર કરવા માટે માણસો મળતા નહોતા. સત્તાવાળાઓ તરફથી ખિનવાદસી મૃતદેહોને સાબરમતી નદી પાસે નાખી દેવામાં આવતા હતા. નજીકનાં કસબા અને ગામોના જૂએ મરતા લોકો એમનાં જૂવડાં સંતાનોને વેચી દેવાના ઈરાદાથી શહેરમાં જતા. એક રૂપિયો અથવા બે રૂપિયાના એક હોળે બાળકો વેચાતાં હતાં. અનાજના ભાવો ખૂબ બેંચા ગયા અને એ ભાવે આશરે સાત વરસ સુધી ચાલુ રહ્યાં. સામાન્ય પ્રકારનું અનાજ એક રૂપિયાના વીસ શેર હોળે વેચાતું હતું. ૬

‘સુડતાળો’ કાળ : ઈ.સ. ૧૭૯૦-૯૧ ના વરસમાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં વરસાદ પડ્યો નહિ તેથી અનાજ પાકયું નહિ અને દુષ્કાળ પડ્યો. ગુજરાતમાં એને ‘સુડતાળો’ કાળ એટલે કે વિ.સ. ૧૮૪૭ નો કાળ કહે છે. એ સમયે અનાજના ભાવો ઘણા બેંચા ગયા. અનાજ એક રૂપિયાનું સુરતી આઠ શેર વેચાતું હતું. જે લોકો પાસે એમનાં ગોદામોમાં અનાજનો સંગ્રહ કરેલો હતો તેઓ ગરીબ અને જૂખા લોકો લૂંટી જશે એવા ભયથી વેચવાની હિંમત કરતા નહોતા. કેટલાક દોરને ખોરાક (cattle-boost) તથા એખાને સૂપ ખાઈને જીવવા લાગ્યા. કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત લોકો પણ જૂએ મરતા હોવાથી એમણે કૃતા તળાવ કે નદીઓમાં પડીને અથવા અન્ય કોઈ રીતે જીવનનો અંત આણ્યો. કેટલાંક ગામોએ પોતાનાં બાળકોને મરી નાખીને એમનું માંસ ખાધું. સોનું અને ચાંદીના ઢાળીતા ધણી ઓછી હિંમત વેચાવા લાગ્યા, પરંતુ એને ખરીદનાર કોઈ નહોતું.

એ સમયે અસહ્ય ગરમી પડવાથી રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો. સુરત શહેરમાં અનેક લોકો મૃત્યુ પામ્યા. મૃત્યુ પામનારની સંખ્યા એટલી મોટી હતી કે સારા અને નવસારી દરવાજા પાસે મોટા ખાડા ખોદીને એમાં મૃત દેહોને ઘટવામાં આવ્યા. ગરીબોના મૃત દેહો માર્ગે ઉપર પડી રહેતા. આ દુષ્કાળ દોઢ વરસ ચાલ્યો. ૭

સોરઠ(જૂનાગઢ રાજ્ય)માં દુષ્કાળની અસર ઘણી તીવ્ર હતી. શાસ તથા અનાજ ઘણા બેંચા ભાવે વેચાતા હતાં. ગરીબ લોકો રોટલો મેળવવા માટે મુસિદમ થઈ ગયા. આખા કુદરતી આપત્તિમાં નવાખના નીમેલા અરબો મંગરોળ વેરાવળ તથા પાટણ પરજણાઓમાં મહેસૂલ ઉધરાવવામાં ઘણા કઠક મન્વા. ચોરવાડોના કિલ્લો દીવાન રણછોડજી અમરજીની સત્તા હેઠળ મુકનામાં આવ્યો હતો. એમણે પોતાની જવાબદારી પર બાકી મહેસૂલ ભરી દીધું અને સોનકોને હઠાવી લીધા. ૮

ખેડા જિલ્લામાં ૧૭૯૦-૯૧ માં અતિ ગંભીર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. આખા વરસ દરમિયાન માત્ર એક વાર વરસાદ પડ્યો હતો. લોકોને માળવા તરફ સ્થળાંતર કરવું પડ્યું અને ત્યાં મરણીનો ભોગ ખનવાથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં લોકો મરણ પામ્યા. વડોદરાના મહારાજા ત્રાયંકવાડે ઘાસની

ઉપજમાં ચોથો ફિરસો લીધો તે સિવાય તેમણે અર્ધું મહેસુલ માફ કર્યું એમ કહેવાય છે તથા ગુનાઓ દબાવી દેવાનાં પગલાં લીધાં. આ અછતની સ્થિતિ દરમ્યાન બે ક્ષતિગ્રસ્ત સમ્રાટ બાર શેર બાજરી, ૧૬ શેર ધઉ, ૨૪ શેર ડાળ અને ૨૦ શેર દાળ વેચાતી, ૯

એ દુષ્કાળનો હેવાલ આપતાં રોયદ શ્રીક શેખે જણાવ્યું કે બાજરાવ પેશવાના કુટુંબનો રાધોળા નામનો સરદાર ભુખે સરતા ઘણા લોકોને લઈને પૂનાથી સુરત ગયો અને વેપારીઓએ છુપાવી દેવા પ્રયાસો કરવા છતાં અનાજની લૂંટ કરી, એ સમયે નિઝામુદ્દીન સુરતનો સૂચો હતો. સુરતમાં અનાજ મળતું ન હતું ત્યારે દોરને મારી નાખીને એમનું માસ બોછી કિંમતે વેચવામાં આવ્યું, એમ છતાં સંખ્યાબંધ લોકો ભુખથી મૃત્યુ પામ્યા. ગરીબ એમનાં ગાળકોને આઠ આના- (૫૦ પૈસા)ના એક લેખે વેચી દેતા. કેટલાક ગરીબો એમનાં ગાળકોનું જીવન જપાવી લેવાના ઇરાદાથી ધનિક લોકોને મક્ત આપી દેતા હતા. ૧૦ માર્ચે ઉપર લોકોને લૂંટી લેવામાં આવતા હોવાથી અસલામતી પ્રવર્તતી હતી.

અમદાવાદમાં સંખ્યાબંધ લોકો અને દોર દુષ્કાળ તથા રોગચાળાને લીધે મૃત્યુ પામ્યાં. અનાજના ભાવ એટલા અધાં વધ્યા કે એ એક મણના ચાર આના (૨૫ પૈસા)ને બદલે એક મણના બે રૂપિયા લેખે વેચાતું હતું. વિવિધ સ્થળોએ વેચાતાં અનાજના ભાવ નીચે મુજબ હતા :

કાચા મણના ભાવ

વર્ષ	સ્થળ	ચોખા	સારી જાડના ચોખા	ધઉ	બાજરી
		રૂ. આના	રૂ. આના	રૂ. આના	રૂ. આના
૧૭૯૦-૯૧	સાણંદ તાલુકો	૧-૬	૧-૧૪	૨-૦૦	૧-૧૨
"	ધોળકા "	—	—	૫-૦૦	—
"	પ્રાંતીજ "	—	—	—	૧-૮
વર્ષ	સ્થળ	મગ	ગડ	ધી	ગાળ
૧૭૯૦-૯૧	સાણંદ તાલુકો	૧-૧૪	૧-૪	—	૪-૪
"	ધોળકા "	—	—	૩૨-૦૦	૧૦-૦૦
"	પ્રાંતીજ "	૨-૦૦	—	—	—

વેપારીઓના જૂના ચાપડામાંથી મળેલા ભાવ ૧૧

ખેડા જિલ્લો	૧૭૯૦-૯૧	શેર
બાજરી	રૂ. ૧/-	૧૮
ધઉ	૧-	૧૬
કોદરા	૧-	૨૭
જુવાર	૧-	૧૨
ચણા	૧-	૨૦
તુવેરની દાળ	૧-	૨૪
બંટી	૧-	૨૬
ધી	૧-	૨
આવટો	૧-	૨૨

પથિક

જુલાઈ/૧૯૯૦

૨૯

ગતાર	૧-	૨૨
ખાણ તેલ	૧-	૨૬
ગોળ	૧-	૦૭
તલ	૧-	૧૬
તમાકુ	૧-	૧૨
છડુ	૧-	૧૮
જવ	૧-	૨૨૧
દિલ	૧-	૭

ભંડાર જિલ્લો ૧૨

૧૭૯૦-૯૧

ઘઉં	રૂ. ૬૦/-	૧૬ મથુની ૧ કળશીના
જુવાર	રૂ. ૩૫/-	" "
બાજરી	રૂ. ૪૫/-	" "
ઘા	રૂ. ૧૪/-	એક મથુના

સ્થળાંતર : પોતાના પ્રદેશમાં સખત દુબકાળ હોવાથી મારવાડ અને સોરાષ્ટ્રમાંથી લોકો મોટી સંખ્યામાં યુજરાતના વિવિધ જિલ્લાઓમાં આવી વસી ગયા હતા.

રાહતનાં કાર્યો : આ દુબકાળ દરમિયાન વડોદરા રાજ્યમાં સરકારી તિજોરીમાંથી ગરીબ લોકોને નાણાં વહેંચવામાં આવતા હતાં, આ હિપરોત દ્વારા અને તળાવો ખોવા જતાં રાહતનાં કાર્યો સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં તથા ભૂમિ મતના લોકોને ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવતો હતો.^{૧૩}

રેવાકાંઠા વિસ્તારનાં ભૂમિ મરતા લોકો રાજપીપળા દેવમઠ-ખારિયા છોટાઉદેપુર સંતરામપુર છુણાવાલા વાણસિનોર વગેરે રાજ્યોના રાજાઓ પાસે ગયા, જ્યાં એઓને ખોરાક આપવામાં આવતો હતો.^{૧૪} ભરૂચના લલ્લુભાઈ મજમુદાર તથા આશારામે એમનાં અનાજનાં ગોદામાં ખુદ્દાં મૂકીને ગરીબ લોકોને પિના મૂલ્યે અનાજ વહેંચવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. કેટલાક ધનિક લોકોએ મકાનો બાંધવાનું શરૂ કરીને ગરીબ લોકોને કામ આપ્યું. માંડી(સુરત જિલ્લા)ના રાજાએ દેશના અન્ય પ્રદેશોમાંથી અનાજ આપત ક્યું અને ગરીબ લોકોને વહેંચ્યું હતું.^{૧૫} મુરતના એક શ્રીમંત રતનજી માણેકજી આંટીએ દાન કરવાની ભાવનાથી ઓછા ભાવે અનાજ વહેંચવાની વ્યવસ્થા કરેલી. જનરલ ખેલાસિસે સુરતના લોકોને રાહત આપવા માટે કાળો હલારાઓ હતો.^{૧૬}

નિષ્કર્ષ : દુબકાળના સમયે અનાજના ભાવો ઘણા ઊંચા જતા અને ગરીબ લોકો ભૂખમરને લીધે ઘણી મોટી સંખ્યામાં મૃત્યુ પામતા હતા. ભૂખ સંતોષવા માટે ગરીબ લોકો પાંદડાં અને ઝાડનાં મૂળ ખાઈને જીવતા હતા. ખોરાકની તીવ્ર તંગીને કારણે લોકો એમનાં બાળકોને ખવરાવી શકતા નહિ તેથી એઓ એમને એક કે બે રૂપિયામાં વેચી દેતા હતા. ભૂખમરને લીધે ઘેર પછી મોટી સંખ્યામાં મરણ પામતાં. લોકો ભૂખમરો તથા રોગચાળાને કારણે પછી મૃત્યુ પામતા હતા. કેટલાક આખરેદાર લોકો ભીખ માગી ન શકવાથી દૂવા તળાવ કે નદીમાં પડીને આપઘાત કરતા હતા.

ખોરાકની શોધમાં ગામડાંઓમાંથી લોકો પાસેનાં શહેરોમાં સ્થળાંતર કરતા હતા. યુજરાતના ઘણા લોકો દેશના અન્ય પ્રદેશોમાં સ્થળાંતર કરી જતા. ખોરાક મેળવવા માટે કેટલાક લોકો ધર્મપરિવર્તન

[અનુસંધાન પા. ૮ નીચે]

રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને મહેસાણા જિલ્લો*

હિંદી કાવતરા-કેસના સંદર્ભમાં એક વિશેષ અભ્યાસ

શ્રી. દાદસિંહ શિવસિંહ વાઘેલા

ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલો મહેસાણા જિલ્લો એ પ્રથમ વડોદરા રાજ્યનો એક ભાગ હતો. એ વખતે એ 'મહેસાણા પ્રાંત' તરીકે ઓળખાતો હતો. ગાયકવાડી રાજ્યમાં શાંતિ હતી, પરંતુ પાસે જ આવેલા બ્રિટિશ પ્રદેશોમાં જ્યાં જ્યાં સત્યાગ્રહો થતા ત્યાં ત્યાં મહેસાણા જિલ્લાના સ્વાતંત્ર્ય-સૈનિકો પહોંચી જતા અને ત્યાં સત્યાગ્રહી બની લડતમાં ટૂંકા આપતા.

મહેસાણા જિલ્લાની પ્રગળે ફક્ત ૧૯૪૨ ની લડતમાં જ ભાગ લીધો ન હતો, આ જિલ્લાની પ્રગળે ૧૮૫૭ અને ૧૯૩૦ ની ચળવળોમાં પણ ભાગ લીધો હતો. ૧૮૫૮ થી જ આ જિલ્લાનાં ખેરાળુ વડનગર અને વિળપુર લડતનાં કેન્દ્રો બન્યાં હતાં અને જિલ્લાના પ્રથમ શહીદો પણ એ વખતે થયા હતા. ૧૯૩૦ ની લડતમાં પણ આ જિલ્લાના જુવાનોએ ભાગ લીધો હતો. આ જિલ્લાના લોકોએ વીરમગામ-મીઠાના કાપદાના ભંગના કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો હતો. ખાસ કરીને કીના માલુસો એમાં હતા. ૧૯૪૨ ની 'હિંદ છોડો' લડતમાં પણ જિલ્લાના જુવાનોએ ભાગ લીધો હતો. ૧૯૪૨ માં, ખાસ કરીને, મહેસાણા જિલ્લાના કવોલ કડી ખેરાળુ ચાશુરમા પાટણ મહેસાણા વિસનગર વિળપુર સિદ્ધપુર વગેરે તાલુકાઓનો મહત્વનો ફાળો હતો.

મહેસાણા જિલ્લો ગાયકવાડી રાજ્યનો ભાગ હોવાથી અંગ્રેજો સામે સીધી લડતનું કોઈ કારણ ન હતું, છતાં મુજરાત અને ભારતવર્ષના બીજા ભાગોમાં જ્યારે આઝાદીની લડત જોર પકડ્યું ત્યારે સહજ રીતે જ એના પડખા ગાયકવાડી પ્રગળમાં પડ્યા. પડોશી પ્રગળાં વિચારો અને આંદોલનો મહેસાણા જિલ્લામાંય પહોંચ્યાં અને પડોશી પ્રગળે સાથ આપવા અહીં પણ અંગ્રેજો સામે લડત શરૂ થઈ.

૧૯૪૨ ની લડતે દેશના બધા વિસ્તારોમાં ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું એમાં મહેસાણા જિલ્લાનું પ્રદાન ઓછું નથી. મહેસાણા જિલ્લાના યુવકોએ આ લડતનું સંચાલન વડોદરા શહેરમાં 'મહેસાણા જિલ્લા મિત્રમંડળ' દ્વારા કર્યું હતું. આ મંડળ પાછળથી 'આર્યસંગઠન પ્રગતિમંડળ'ના નામે ઓળખાયું. આ મંડળના સભ્યો કમિયોગના પ્રચારના મહાને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા. આ મંડળના સભ્યોમાંથી કેટલાકે ભાગદોડિયા પ્રવૃત્તિનો પણ આશરો લીધો હતો.

મહેસાણા જિલ્લાના કેટલાક જુવાનો વડોદરામાં સરકારી નોકરી કરતા હતા તેઓએ વિચાર્યું કે આ લડત માટે ખડતલ જુવાનો તૈયાર કરવા કોઈ યોજના બનાવવી જોઈએ. એમણે આ પ્રવૃત્તિ માટે એક મંડળ રચવાનો નિર્ણય કર્યો અને "મહેસાણા જિલ્લા મિત્રમંડળ"ની સ્થાપના કરી.

'મહેસાણા જિલ્લા મિત્રમંડળ' ખપીરવંતા જુવાનો તૈયાર કરવા વડોદરાના નામરવાણમાં આદર્શ છાત્રાલય શરૂ કર્યું હતું. છાત્રાલયમાં રહેનાર દરેક યુવકે સ્વાશ્રયી જીવન જીવવાનું હતું. જાતે રાંધવું, અનાજ સાફ કરવું, વાસણ સાફ કરવાં, વગેરે પ્રવૃત્તિ જાતે કરવાની રહેતી. ખોરાકમાં દાળ ખીચડી અને ખાભરીના રોટલા તેમજ ઘીના બદલે તેલ ખાવાનું રહેતું. આ જુવાનોને કમાડીયાગામ દરરોજ કસરતની તેમ જાહી વગેરેની તાલીમ આપવાની છાત્રાલય તરફથી વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. વક્તૃત્વ-સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરીને એમને ભાષણ કરવાની તાલીમ પણ આપાતી હતી. આવી આકરી જીવન-

*મુજરાત હિંતસાસ-પરિશદના કલકતા-અધિવેશનમાં વંચાયેલે નિબંધ, તા. ૨૬-૧૧-૮૮

પથિક

જુલાઈ/૧૯૬૦

૩૧

કસોડી હોવા છતાંય મોટી સંખ્યામાં યુવકો છાત્રાલયમાં ભેગા થતા અને દેશ માટે ખમીરવંતા જીવાનોનું સંગઠિત દળ આમ તૈયાર થયું હતું.

૧૯૪૨ માં જ્યારે ‘હિન્દ કોંગ્રેસ’ની હાકલ થઈ ત્યારે એક અલૌકિક શક્તિએ મિત્રમંડળના સભ્યોને આઝાદીની લડતમાં સમગ્રી જાળવવા વિશ્વાસમાં લીધા. આ અલૌકિક શક્તિ ‘પ્લે-ચેર’ના નામે ઓળખાતી હતી, આ અલૌકિક શક્તિનું આવાહન તુલસીભાઈ પટેલ, પૂતમચંદ પટેલ, હેમચંદભાઈ પટેલ, રામજીભાઈ પટેલ, કાન્તિભાઈ વ્યાસ વગેરે કરતા હતા. શ્રી તુલસીભાઈના કહેવા પ્રમાણે આ ‘પ્લે-ચેર ઉપર ‘લોહ’ કિશાનો આત્મા આવતો હતો અને એ જાણ સભ્યોને લડતનું સંચાલન કેવી રીતે કરવું એની સૂચના આપતો હતો. આ અલૌકિક શક્તિએ આ મંડળના સભ્યોને પોતાનામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાનું સૂચન કરી ૧૯૪૨ની લડતમાં માર્ગદર્શન અને મદદ આપવાનું સ્વીકાર્યું.

સૌ-પ્રથમ આ અલૌકિક શક્તિના આવાહનથી મિત્રમંડળનું બંધારણ તૈયાર થયું, જેથી હવે એ ‘આર્થસંગઠન પ્રગતિમંડળ’ના નામે ઓળખાયું, આમ ‘મહેસાણા જિલ્લા મિત્રમંડળ’ના નામે ઓળખાતું મંડળ હવે “આર્થસંગઠન પ્રગતિમંડળ”ના નામે ઓળખાવા લાગ્યું. આ મંડળના શરૂઆતમાં ત્રીસ સભ્યો હતા. આ પ્રગતિમંડળની કારોબારીનું નામ ‘સ્વસ્તિક લોગ’ હતું.

આ મંડળના સભ્યો માટે “ગીતા” શ્રદ્ધાનું પ્રતીક હતી, લોહ કિશાનું ‘પ્લે-ચેર’માં આવાહન કરતા હતા અને એમના માર્ગદર્શનથી લડત દરમિયાન સભ્યો પોતાની ફરજ જાળવતા હતા. નિષ્કામ કર્મ દૈનિક સભ્યે કરવાનું હતું. જેમ મહાભારતના યુદ્ધમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું હતું તેમ આ મંડળના સભ્યોને કૌરવો જેવા સ્વાર્થી અંગ્રેજોને હાકો કાઢવા માટે ‘પ્લે-ચેરે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. આ મંડળના સભ્યો આઝાદી માટે આત્મચલિદાન આપવા તત્પર હતા.

આ મંડળના જે સભ્યોને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં રસ હતો તેવા જાણ સભ્યોએ ભેગા મળીને સરકારને હાકવવા માટે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેની ભાગફેડિયા પ્રવૃત્તિ કરવાનું વિચાર્યું :

- (૧) બોમ્બ-થોબના : નજીકના રેલવે સ્ટેશનો પરથી માલગાડી આવવાના સમાચાર મેળવી રેલવેના પાટા પર બોમ્બ ગોડની ગાડીએ ઉથલાવવી.
- (૨) હથિયારો એકઠાં કરવાં
- (૩) સરકારી મિલકતોનો નાશ કરવો.
- (૪) ગ્રામ-વિસ્તારની પ્રજાને ભવિષ્યના જાળવા માટે જાગૃત કરવી.
- (૫) ઉપર્યુક્ત પ્રવૃત્તિઓ માટે આર્થિક સંગવડની વ્યવસ્થા કરવી.

આર્થ પ્રગતિમંડળના સભ્યોને મુંબઈનાં ગુપ્ત મંડળો અને જિલ્લાના દેશપ્રેમીઓ પાસેથી પૈસા મળતા હતા, પરંતુ ૧૯૪૨ ના ડિસેમ્બરમાં મંડળ પાસે નાણાં ખૂટતાં મંડળના સભ્યોએ ‘પ્લે-ચેર’ને પ્રશ્ન પૂછ્યો : નાણાં કયાંથી મેળવવાં ? એના જવાબમાં આદેશ મળ્યો કે ગમે તે માર્ગે કોઈ પણ પૈસાદાર પાસેથી પૈસા મેળવો.

[અપૂર્ણ]

જુલાઈ '૯૦

Reg.No.GAMC-19

[પૃષ્ઠી ૨ થી ચાલુ]

મહાદેવ (વાવ-ખનાસકાંઠા)ના મંદિરમાંની અને વડોદરાના માંજલપુર વિસ્તારની સુદર્શન સોસાયટીમાંથી પ્રાપ્ત તથા અમદાવાદના પુરાતત્વ ખાતાના સંગ્રહમાંની પ્રતિમાઓમાં શ્રીવત્સનાં ચિત્ર જોવા મળે છે. શ્રીવત્સના ચિત્રવાળી કેટલીક પ્રતિમાઓ રાજસ્થાનમાંથી મળી હોવાનું નોંધાયું છે. ૧૧

નીલકંઠ મહાદેવ (મિયાણી)ની લકુલીશ પ્રતિમાઓને સુડેળ સપ્રમાણ દેહ અને આલેખનશૈલી ૧૧ મી સદીનાં ચિત્રોને મળતાં છે.

લકુલીશની ખીજ એક પ્રતિમા ધૂમલી-નવલખા મંદિરની ઊંચી પાટિકાના ઉત્તર તરફના ગોળ સ્તંભિકાયુક્ત ગવાક્ષમાં આવેલી છે. અહીં લકુલીશને ચૈત્રાસન પર મૂકેલા ગોળ આસન પર પદ્માસન વાળીને મેઢેલા બતાવ્યા છે. પ્રતિમા ધસાયેલી હોવાથી વિશેષ પ્રતિમાલક્ષણો તારવી શકાતાં નથી, એમ છતાં પ્રતિમાના જમણા હાથમાં લક્ષ્મી(દંડ)નો થોડો ભાગ જળવાયો છે, જ્યારે ડાબા હાથમાં માતુલિંગ ધારણ કરેલ છે. ખભાને અડકતી ધૂમલી-નવલખા પર ઉપશીવ, ઉપરજીભાગમાં પદ્મપત્રનું આલેખન, જિર્વ મેઢુ-અવસ્થા અને આસન પર લિંગનો નીચેનો અંડભાગ (વૃષણ) ખાસ નોંધપાત્ર છે. આ પ્રતિમા પણ ૧૧ મી સદીની જણાય છે.

ડૉ. બો. જે. વિદ્યાભવન, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

— (ડૉ.) રામભાઈ સાવલિયા

પાટ્ટીપેા

૧. સૌરાષ્ટ્રપ્રવાસ દરમ્યાન આ પ્રતિમાઓ વિશે ધ્યાન દોરી માગેદર્શન આપવા બદલ ડૉ. પ્રવીણભાઈ સી. પરીખનો આભારી છું.
૨. વાણપુરાણ, ખંડ ૧, અ. ૨૩, શ્લોક ૨૦૨-૨૧૪
૩. જે. પી. અમીન, 'જુજરાતનું શૈવમૂર્તિવિધાન', પૃ. ૮૨
૪. એજન, ૮૩
૫. જે. પી. અમીન, 'જુજરાતમાં શૈવધર્મનું પ્રાચીન સ્વરૂપ તથા એનો ઉત્તરકાલીન અચાર (ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધી)' મહાનિબંધ (અપ્રગટ), ૧૯૬૪, પૃ. ૨૭૪-૭૬
૬. ડૉ. ભા. દવે, 'જુજરાતનું મૂર્તિવિધાન', પૃ. ૩૦૪
૭. જે. પી. અમીન, ઉપશીવ (મહાનિબંધ), ચિત્ર ૮૩ થી ૯૧
૮. રવિ હજરતીસ, 'લકુલીશની એક અપ્રગટ પ્રતિમા', 'વિદ્યાપીઠ', વર્ષ ૧૯, અંક ૧, ૧૯૮૧, પૃ. ૪૦-૪૧
૯. મુ. હ. રાવલ, 'કર્ણાવતી અમદાવાદની લકુલીશપ્રતિમા', 'સામીપ', પૃ. ૫, અંક ૩-૪, ૧૯૮૮-૮૯, પૃ. ૧૦૭-૧૦૮
૧૦. જે. પી. અમીન, ગુ. શૈ. મૂ., પૃ. ૮૪
૧૧. રતનચંદ્ર અપ્રવાલ, 'શ્રીવત્સ, સાંજન ઈન ધ લકુલીશ ઈમેલસ', 'વરદા' (હિન્દી), વૉ. ૭, નં. ૨, ૧૯૬૪, પૃ. ૧-૪

મુદ્રક પ્રકાશક અને તપ્ત્રી : 'પૃથિક કાર્યાલય' માટે પ્રો. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી, ડૉ. મધુવન, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬ તા. ૧૫-૭-૧૯૯૦

મુદ્રણસ્થાન : પ્રેરણા મુદ્રણાલય, રુસ્તમઅલીના ઢાળ, મિરજાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પૃષ્ઠ : ઈન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, શાહપુર, માળીવાડાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.